

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савеша
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савеша

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

185

(1/2023)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко
КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ
(Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ
(Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др
Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник

Др Милош КОВИЋ

Одговорни уредник

Др Душан ДОСТАНИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2023

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

185
(1/2023)

НОВИ САД
2023

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек иице за сѿолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Милица Маринковић КРИВИЧНО ДЕЛО ФАЛСИФИКОВАЊА НОВЦА У ФРАНЦУСКОЈ ОД РЕВОЛУЦИЈЕ ДО КРАЈА 19. ВЕКА	Milica Marinković THE CRIMINAL OFFENSE OF COUNTERFEITING MONEY IN FRANCE FROM THE REVOLUTION TO THE END OF THE 19 TH CENTURY	1–15
Наташа Станојевић и Марко Паић ЕКОНОМИЈА ОТПОРА И НАСТАЈАЊЕ НОВОГ СВЕТСКОГ ЕКОНОМСКОГ ПОРЕТКА	Nataša Stanojević and Marko Paić THE RESISTANCE ECONOMY AND THE EMERGENCE OF THE NEW WORLD ECONOMIC ORDER	17–30
Вера Глигоријевић, Александар Кнежевић и Дамјан Бакић ДИРЕКТНИ И ИНДИРЕКТНИ ЕФЕКТИ ДЕМОГРАФСКИХ СТРУКТУРА НА СТОПУ ПАРТИЦИПАЦИЈЕ У РАДНОЈ СНАЗИ	Vera Gligorijević, Aleksandar Knežević and Damjan Bakić DIRECT AND INDIRECT EFFECTS OF DEMOGRAPHIC STRUCTURES ON THE LABOUR FORCE PARTICIPATION RATE	31–50
Дејан Кантар МОДЕЛИ УСПЕШНОГ СТАРЕЊА	Dejan Kantar MODELS OF SUCCESSFUL AGEING	51–60
Јово Медојевић и Саша Милосављевић ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У УКУПНОМ БРОЈУ И ЕТНИЧКОЈ СТРУКТУРИ СТАНОВНИШТВА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ ОД 1913. ДО 2011. ГОДИНЕ	Jovo Medojević and Saša Milosavljević DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE TOTAL NUMBER AND ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF SIRINIĆ ŽUPA FROM 1913 TO 2011	61–77

Весна М. Миленковић МЕДИЈИ И НАСИЉЕ – САЈБЕРБУЛИНГ (CYBERBULLYING)	Vesna M. Milenković THE MEDIA AND VIOLENCE – CYBERBULLYING
79–93	

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Букашин Марић СВЕТСКА ЕКОНОМИЈА ПРОТИВ ДЕМОКРАТИЈЕ И СУВЕРЕНИТЕТА (Kvin Slobodijan, <i>Globalisti: Kraj doba carstva i rađanje neoliberalizma</i> , Akademska knjiga, Novi Sad 2022, 413 str.)
95–99

Матија Перовић ОДНОС НАЦИЈЕ И ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА (Група аутора, <i>Нација и образовање: Тематски зборник</i> ; уредили Срђан Шљукић и Слободан Владушић, Матица српска, Нови Сад 2021; 377 стр.)
100–102

Владимир Николић АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
103–105

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2022. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2022
107

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
109–118

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
119–128

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 343.51(44)“18”

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2385001M>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

КРИВИЧНО ДЕЛО ФАЛСИФИКОВАЊА НОВЦА У ФРАНЦУСКОЈ ОД РЕВОЛУЦИЈЕ ДО КРАЈА 19. ВЕКА

МИЛИЦА МАРИНКОВИЋ

Универзитет у Крагујевцу

Правни факултет

Јована Цвијића 1, Крагујевац, Србија

mmarinkovic@jura.kg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду се истражује еволуција кривичног дела фалсификовања новца, имајући у виду значај овог деликта из угла класичне Боденове тезе да је издавање новца од стране државе једна од важних манифестација суверености. Притом, аутор је изабрао да анализира еволуцију кривичног дела фалсификовања новца у Француској, пошто је током 19. века Француска била велика европска социјална, идеолошка, а последично и правна „експериментална лабораторија”. На таласу револуционарног тријумфа либералне идеологије и Наполеонових освајања, француско пост-револуционарно кривично законодавство, па и прописи о деликту фалсификовања новца, постали су током 19. века узор многим европским државама. У овом раду еволуција кривичног дела фалсификовања новца у Француској анализира се из угла бројних и различитих законских прописа који су доношени током целог 19. века. Осим догматске стране овог кривичног дела, у раду се истражују и проблеми који су се јављали у пракси приликом примене појединих законских решења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фалсификовање, новац, Француска, револуција, Кривични законик од 1810.

УВОД

Кривично дело фалсификовања новца познато је од старог века. Током историје, све државе па самим тим и Француска, трудиле су се да сузбију фалсификовање новца и оштро га казне. Уврежено је мишљење

да су у средњем веку у Француској фалсификатори кувани, сакаћени и мучени на друге сурове начине. Стварна слика је далеко мање узбудљива. Казне за фалсификовање биле су знатно прецизније и мање застрашујуће. Између 1470. и 1486. године фалсификаторима су углавном изрицане уобичајене казне вешања, батинања, жигосања, прогонства, али и новчана казна [Bloch 1990: 73, 79; Raibaud 1925: 109]. Фалсификатори новца су под Старим режимом (*Ancien Régime*) често били осуђивани и на казну веслања на бродовима (*peine des galères*), која се могла изрећи на ограничено време или доживотно. У оба случаја осуђени је био кажњаван допунском казном жигосања, утискивањем скраћенице G.A.L. [Sénéca 2014: 604].

Док је Француска била феудална мозаик-држава у којој право на ковање новца није имао само владар [Kelleher 2018: 125], већ и бројни феудалци, фалсификовањем су се искључиво угрожавале економске привилегије појединаца различитог ранга. Конституисањем апсолутне монархије, Француска ће подарити Европи не само прототип модерне државе [Павловић 2018: 147], већ и нови поглед на кривично дело фалсификовања новца. Творац нововековног учења о сувереној власти, Жан Боден (Jean Bodin), истицао је како је издавање новца један од важних атрибута суверене власти, па стога ковањем лажног новца фалсификатори непосредно угрожавају сувереност државе [Blanc 2006: 167]. У свом чувеном делу *Шесет књига о Републици* (*Los Seis Libros de la República*) Боден је писао да „новац не може бити искварен и измењен без велике штете за државу, јер ако је новац (који управља ценом ствари) променљив и несигуран, нико не може проценити стварну вредност своје имовине; уговори и нагодбе су несигурни”. Несигурни би, по Бодену, били и порези и новчане казне [Bodin 1606: 687]. Према Жану Праделу (Jean Pradel), репресија за фалсификовање новца скоро свуда је оштра, јер је ово кривично дело „екстремна манифестација финансијског криминала” и као такво може да наруши економску равнотежу једне земље [Pradel 2001: 56].

У предреволуционарној Француској фалсификовање новца неретко је било породична „мануфактура”. Отац, односно муж би правио фалсификате, а остали чланови породице, најчешће супруга и ћерка, били би задужени за њихово растурање [Jambu 2012: 86]. Познато је и да су се војници у слободно време бавили фалсификовањем новца [Jambu 2012: 86].

„ЗЛАТНО ДОБА” РЕВОЛУЦИЈЕ

Од почетка Револуције нова државна власт је морала да се ухвати укошта са фалсификаторима новца. Поред уобичајеног металног, предмет фалсификовања је био и папирни новац у форми тзв. *асијнаџа*¹, који се појавио 1789. године. У јеку јакобинског терора, 1793. године, створени су тзв. Комитети за надзор², тела која су на локалном нивоу надзирала

¹ Асијнаџи су били каматоносне хартије од вредности које је издавао Трезор и које су имале покриће у имовини национализованој током Револуције. Од 1790. године појављују се бескаматни асијнаџи који убрзо почињу да циркулишу као новац [Sénéca 2014: 600].

² Комитети су били предвиђени као тела од 12 изабраних чланова који су примали жалбе и пријаве и редовно се састајали ради доношења одлука које се тичу комуне [Sénéca 2014: 601].

поштовање закона које је доносила централна власт, што је укључивало и надзор над фалсификовањем новца [Sénéca 2014: 601]. Само у Лилу, Комитет за надзор је од августа 1793. до октобра 1795. године претресао 74 случаја фалсификовања новца.³

Революционарне године обележене су веома богатом законодавном делатношћу у области фалсификовања новца, посебно стога што су фалсификатори увек били корак испред државе. Прво су Народна скупштина, а потом и Конвент, донели читаву серију закона и декрета посвећених различитим питањима у вези с фалсификовањем новца [Sénéca 2014: 603]. Поред тога, власти су фалсификовање новца морале учинити тежим, па су на асигнате стављали водене жигове. Уз то је коришћен посебан систем нумерације банкнота, а оформљени су и тајни извиђачки пунктови. Упркос свему, само четири дана након пуштања у оптицај нових асигната (14. августа 1790. године) почели су да круже фалсификати [Sénéca 2014: 603]. Народна скупштина и краљ на то су реаговали Законом о изради асигната (*Loi concernant la fabrication des assignats*) од 4. новембра 1790. године, који у члану VII прописује смртну казну за ауторе лажних асигната и њихове саучеснике.⁴ Ову казну преузима Кривични законик из 1791. године у члану у коме је инкриминисано кривично дело фалсификовања новца.⁵ Непрекидни пораст стопе фалсификовања новца и асигната сведочи о томе да ове одредбе нису имале довољно одвраћајуће дејство [Sénéca 2014: 603].

Убрзо је постало јасно да се мора построжити законодавни оквир који је поставила револуционарна влада. Између осталог, лица првостепено осуђена за фалсификовање изгубила су право жалбе Касационом суду која су до тада имала, а дистрибутерима фалсификованог новца суђено је исто као произвођачима [Sénéca 2014: 604]. Уследила је поплава закона и декрета који су имали за циљ да усаврше начин на који је регулисано фалсификовање новца. Између 4. новембра 1790. и 14. флореала III године (3. мај 1795) Конвент је изгласао више десетина аката који су се односили на лажни новац, пре свега на асигнате.⁶ Одредбе Кривичног законика из 1791. о смртној казни за учиниоца кривичног дела фалсификовања новца допуњене су Декретом од 3. бримера II године (24. октобра 1793) који је предвиђао и конфискацију имовине фалсификатора.⁷ Тиме је, поред самог

³ За више информација о бројности случајева фалсификовања у Лилу видети у: [Sénéca 2014: 602].

⁴ *Loi concernant la fabrication des assignats*, 1790, art. VII [*Loi concernant la fabrication des assignats*, 1790].

⁵ „Свако ко буде осуђен за фалсификовање националних папира који имају новчани курс, или за свесно доприношење растурању поменутих фалсификованих папира или за њихово уношење на територију Француске, биће кажњен смрћу”. *Loi. Code pénal. Donné à Paris le 6 octobre 1791, deuxième partie, titre premier, sixième section, art. II.*

⁶ Списак законских аката и декрета [Catalogue général des assignats français].

⁷ *Décret de la Convention nationale du 1er. jour du 2e. mois de l'an second de la République Française*, art. I [*Décret de la Convention nationale du 1er. jour du 2e. mois de l'an second de la République Française*]. Конфискована имовина отпремана је право у Трезор, док се сребро и злато након пописа слало у ковнице новца. У случају да је конфискација дошла као последица потказивања од стране другог лица, потказивач је могао да добије највише 1/20

учиниоца, кажњавана и његова породица. Могуће је да је циљ доношења овог декрета био да се потенцијални учиниоци демотивишу стављањем у изглед патњи њихове породице, као и да се одузму материјална добра стечена пређашњим неоткривеним случајевима фалсификовања. Све асигнате морала је да верификује специјална комисија коју је оформио Конвент 4. јануара 1793. године [Séneca 2014: 605]. С обзиром на то да је велики део лажног новца и асигната долазио из иностранства, не изненађује што је Конвент 7. септембра 1793. године увео системску контролу писама и пакета из иностранства [Séneca 2014: 606]. Овако обимна законодавна активност говори да је период Револуције био „златно доба фалсификовања новца” [Traimond 2012: online].

Долазак Наполеона Бонапарте на власт донео је убрзан рад на централизацији државне власти, што није заобишло ни монетарну политику. Током Револуције на територији Француске владала је права монетарна шароликост. Поред франка, који је афирмисан као једина државна валута Законом од 7. жерминала XI године (23. март 1803) [Confavreux 2000: online], у оптицају су се налазиле бројне предреволюционарне и револуционарне француске монете, а ни инострани новац није био редак. Закон о банкама од 24. жерминала XI године (14. април 1803), којим је основана Народна банка у 36. члану садржи штурну одредбу по којој се свака измена банкнота, независно од тога да ли их је издала Народна банка Француске или департмани, уподобљавала фалсификовању.⁸ Декрет од 25. термидора XII године (13. август 1804) демонетизовао је сав новац издат пре 1726. године, као и новац страног порекла. Декретом од 11. маја 1807. године забрањен је унос у земљу страног бакарног или бронзаног новца [Confavreux 2000: online]. Константно помињање новца страног порекла у законима и декретима не изненађује, с обзиром на то да је још од 18. века енглески град Бирмингем био европска престоница фалсификовања новца.⁹

ФАЛСИФИКОВАЊЕ НОВЦА ПРЕМА КРИВИЧНОМ ЗАКОНИКУ ИЗ 1810. ГОДИНЕ

Наполеонова тежња да афирмише централну државну власт и кодификује правни систем није заобишла ни кривично право. Кривични законик из 1810. године генерално карактерише изразито оштра репресија и повратак неких предреволюционарних казни које се нису налазиле у Кривичном законнику из 1791. године. Начин на који је регулисано кривично дело фалсификовања новца представља типичан пример главних кривичноправних тенденција које су дошле до изражаја у Наполеоновом Кривичном законнику.

конфискованих добара, док је у предреволюционарном периоду награда за потказивача ишла и до $\frac{1}{2}$ укупне вредности одузетих добара [Séneca 2014: 611].

⁸ Loi relative à la Banque de France, du 24 Germinal, art. XXXVI, *Bulletin des lois de la République française*, 3e série, tome huitième, Contenant les Lois et Arrêts rendus pendant le 2e Semestre de l'an XI, No. 263 à 317, Vendémiaire an XII, Paris, 1803, [стр.] 146.

⁹ У Бирмингему је фалсификован не само француски, него и новац бројних других европских земаља [Thuillier 1959: 66].

Кривично дело фалсификовања новца било је схваћено као једна врста преваре и налазила се у одељку кривичних дела против јавног реда. Запрећена казна зависила је од вредности фалсификованог новца, односно од тога да ли је фалсификован новац од племенитих метала или бакра. Тако, у члану 132 стоји да ће онај „ко фалсификује или измени златни или сребрни новац или учествује у издавању или пуштању у оптицај поменутог новца или у његовом уношењу на територију Француске бити кажњен смрћу, а његова добра биће конфискована”.¹⁰ За фалсификовање бакарног новца била је предвиђена казна принудног рада у неограниченом трајању.¹¹ Када је у питању инострана валута, члан 134 предвидео је казну принудног рада у ограниченом трајању за свакога ко фалсификује, измени или учествује у производњи и пуштању у оптицај у Француској фалсификоване стране валуте.¹² Видимо дакле, да је кривичноправна заштита домаће валуте била неупоредиво строжа од заштите стране валуте. Без обзира на готово безначајну вредност бакарног новца, његово фалсификовање повлачило је несразмерно строгу казну доживотног принудног рада. Могуће је да је Наполеон био вођен идејом суверености Жана Бодена, па је стога оштрим казнама штитио домаћи новац као важан атрибут суверености државе. Као учесници у издавању или пуштању фалсификованог новца у оптицај нису се третирали она лица која су била у заблуди да је примљени новац добар и као таквог су га употребљавала. Међутим, уколико би појединац утврдио да је новац у његовом поседу фалсификован, па га је упркос томе користио, биће кажњен новчаном казном најмање три, а највише шест пута већом од износа који представља новац који је поново пустио у оптицај; износ ове казне ни у ком случају није могао бити мањи од 16 франака.¹³ Свако ко је имао сазнање о фабрици или депоу фалсификованог новца био је у обавези да то пријави надлежним властима у року од 24 сата. У супротном би „због саме чињенице неоткривања” био кажњен затвором од месец дана до две године.¹⁴ Обавеза пријављивања фалсификатора новца није обухватала претке и потомке у правој линији, супружнике („чак и разведене”), браћу и сестре криваца и „њихове рођаке у истом степену”.¹⁵ Лице криво за фалсифико-

¹⁰ “Code pénal de l’Empire Française. Edition conforme à celle de l’imprimerie impériale, Paris, 1810. (у даљем тексту: Code pénal de 1810).” Чл. 132 Уставном повељом из 1814. године казна конфискације избачена је из казненог система Француске и забрањено је њено поновно увођење. Charte constitutionnelle du 4 juin 1814, чл. 66 доступно на: [Charte constitutionnelle du 4 juin 1814]. Аутор чланка је аутор превода свих одредаба правних споменика који се наводе у раду.

¹¹ Code pénal de 1810, чл. 133.

¹² Code pénal de 1810, чл. 134.

¹³ Code pénal de 1810, чл. 135.

¹⁴ Code pénal de 1810, чл. 136. Када се посматра чл. 241, ст. 4 Кривичног законика Републике Србије, упада у очи сличност његових одредаба са чланом 135 и 136 француског Кривичног законика из 1810. г. Одредба српског законика: „Ко лажан новац који је примио као прави, па сазнавши да је лажан, стави у оптицај или ко зна да је начињен лажан новац или да је лажан новац стављен у оптицај, па то не пријави, казниће се новчаном казном или затвором до три године”, представља очигледан амалгам чланова 135 и 136 француског, два века, старијег узора. „Кривични законик”, чл. 241, ст. 4, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019.

¹⁵ Code pénal de 1810, чл. 137.

вање и пуштање у оптицај златног, сребрног и бакарног новца ослобађано је оптужбе уколико пре извршења кривичног дела или пре отпочињања кривичног гоњења пружи информације о кривичном делу и открије саизвршиоце или ако након отпочињања кривичног гоњења обезбеди хапшење осталих криваца.¹⁶ Овакви кривци, иако су ослобађани оптужбе, могли су бити стављени под полицијски надзор на одређено време или доживотно. У судској пракси је овај члан веома ретко узиман у обзир приликом доношења пресуде, иако су се на њега позивали адвокати одбране [Soulie 2011: online].

Асигнати, као врста папирног новца, напуштени су 1796. године у корист папирних франака. Фалсификовање папирних франака било је такође схваћено као врста преваре, али није инкриминисано заједно са фалсификовањем металног новца. Штапање лажних новчаница било је регулисано чланом 139, заједно са фалсификовањем државних печата, државних обвезница, жигова и других ознака. Фалсификатора папирног новца чекала је смртна казна и конфискација добара,¹⁷ као и у случају фалсификовања сребрних и златних франака.

Иако су казне за кривично дело фалсификовања новца у Наполеоново Кривичном законнику већ на први поглед биле неуобичајено строге, овим није напуштена општа тенденција својствена револуционарном законодавству у погледу кажњавања овог деликта. Након поређења француских и иностраних прописа о кривичном делу фалсификовања новца, Анри Паско (Henri Pascaud) је био „запањен несразмером” која је између њих постојала када је у питању кажњавање овог дела [Pascaud 1891: 301]. Тамо где је Кривични законик из 1810. године предвиђао принудни рад у неограниченом трајању, страни закони су углавном предвиђали робију ограниченог трајања или чак затвор [Pascaud 1891: 302].¹⁸

Упркос, или боље рећи захваљујући томе што је казнени минимум за различите облике фалсификовања новца био постављен овако високо, изостала је жељена последица да се стане на пут фалсификаторима новца. У пракси је порота често сматрала да издавање неколико комада фалсификованог новца релативно мале вредности не треба да повлачи тако строгу казну какву је законодавац за то дело предвидео, па је проналазила разлоге да ослободи оптуженог [Pascaud 1891: 302]. Упркос томе што је фалсификовање новца цветало, осуђујуће пресуде су биле ретке.¹⁹ Фалсификаторима је било добро познато шта их чека у случају да буду осуђени, али

¹⁶ Code pénal de 1810, чл. 138.

¹⁷ Code pénal de 1810, чл. 137.

¹⁸ Затвор и робија биле су две врсте казне лишења слободе. У Кривичном законнику из 1810. године затвор је био знатно лакша казна од робије, која је подразумевала обавезан рад у казненом заводу и трајала је од пет до десет година. Лице осуђено на затворску казну, с друге стране, могло је да ради уколико то жели, а сама казна трајала је од шест дана до пет година. Code pénal de 1810, чл. 21, 40.

¹⁹ Од 1800. до 1848. године у департману Дордоња откривен је свега 41 случај фалсификовања новца [Confavreux 2000: online]. Осуде за кривично дело фалсификовања новца представљале су свега 1,6% пресуда у департману Пи-де-Дом у централној Француској у периоду од 1854. до 1914. [Soulie 2011: online].

су такође знали да је велика вероватноћа да ће бити ослобођени [Soulier 2011: online]. Министар Трезора је у једном писму из 1811. године сâм признао да су овакве злоупотребе строгих закона неизбежне [Thuillier 1959: 83]. Анри Паско је крајем 19. века изнео мишљење да је у оригиналне одредбе Кривичног законика од почетка требало унети двојакe измене. Требало је успоставити сразмерност између учињеног кривичног дела и казне и истовремено подићи ефикасност код кажњавања овог дела. То је требало постићи заменом казни принудног рада и робије затвором и узимањем у обзир код изрицања казне висине материјалне штете причињене фалсификовањем [Pascaud 1891: 302].

ФАЛСИФИКОВАЊЕ НОВЦА У КАСНИЈИМ РЕДАКЦИЈАМА НАПОЛЕОНОВОГ КРИВИЧНОГ ЗАКОНИКА

Кривични законик из 1810. године претрпео је две свеобухватне реформе током 19. века,²⁰ а измене и допуне овог Законика нису заобишле ни чланове који су регулисали кривично дело фалсификовања новца. Обе реформе имале су за циљ ублажавање претерано строгих казни које су биле одлика прве редакције Законика.

Прва опсежна реформа спроведена је Законом о изменама Кривичног законика и Законика о кривичном поступку (*Loi contenant des modifications au Code pénal et au Code d'instruction criminelle*) од 28. априла 1832. године.²¹ Нови члан 132 предвиђао је да ће казна за основни облик кривичног дела фалсификовања новца бити принудни рад у неограниченом трајању, уместо дотадашње смртне казне.²² С обзиром на то да је казна конфискације у међувремену укинута, нова редакција Законика је није садржала као споредну казну за фалсификовање новца. Обавеза пријављивања фабрика и депоа лажног новца укинута је.²³ Казна за фалсификовање папирног новца такође је ублажена, па је фалсификатора уместо смртне казне сада чекао принудни рад у неограниченом трајању.²⁴ Остали чланови Законика који су се тицали фалсификовања новца остали су непромењени. Измене Кривичног законика из 1832. године донеле су и једну генералну новину у виду чувеног члана 463 који је омогућавао пороти и судијама да одмере казну испод законског минимума уколико постоје ублажавајуће околности (*circonstances atténuantes*).²⁵ Пракса је потом показала да су пороте радо прихватале могућност да приликом одлучивања о врсти и висини казне узму у обзир и стварне и измишљене ублажавајуће околности и тиме изречену казну спусте испод законског минимума [Thuillier 1959: 83].

²⁰ Овај Законик је, са изменама и допунама, важио до 1. марта 1994. године.

²¹ *Loi contenant des modifications au Code pénal et au Code d'instruction criminelle* [Loi contenant des modifications au Code pénal et au Code d'instruction criminelle].

²² *Ordonnance de 1832*, чл. 133, стр. 423.

²³ *Ordonnance de 1832*, чл. 136, 137, стр. 423.

²⁴ *Ordonnance de 1832*, чл. 139, стр. 423.

²⁵ *Ordonnance de 1832*, чл. 463, стр. 497.

Друга свеобухватна реформа Кривичног законика уследила је 31 годину након прве. Измене унете Законом од 18. априла 1863. године²⁶ нису биле значајне када је кривично дело фалсификовања новца у питању. Новине су биле углавном правнотехничке. Чланови 132 и 133 су спојени, а некадашњи члан 134 променио је број. Сем тога, није било садржинских разлика у односу на редакцију из 1832. године. Најзначајнија новина ове редакције налазила се у новом члану 134, у коме је први пут изричито инкриминисано фарбање металног новца „у циљу обмане о природи метала”, под претњом затворске казне у трајању од шест месеци до три године.²⁷

ФАЛСИФИКОВАНИ НОВАЦ У ОПТИЦАЈУ

Упркос жељи Наполеона Бонапарте да афирмише јаку и поуздану националну валуту и да се одлучно ухвати укоштац са фалсификовањем новца, околности свакодневног живота нису му ишле у корист. На првом месту, Француска је из Старог режима наследила традицију да се новац кује у великом броју ковница (*hôtels de monnaie*) раштрканих широм земље.²⁸ Свака ковница имала је своју ознаку, углавном у форми слова и карактеристичног симбола искованог на новцу [Raibaud 1925: 217]. Ово мноштво извора одакле је новац долазио олакшавало је фалсификовање.

Почетком лета 1815. године десио се случај који је до тада представљао невиђени преседан у француској монетарној политици. У оптицају се одједном појавио велики број златника номиналне вредности од 20 франака, који су од самог почетка изазивали сумњу. На једној страни ових златника налазио се грб Француске, ознака „S.M.”, а на обе стране година ковања, цвет љиљана (*fleur du lys*) и слово „R”. Није било имена гравера. Слово R је изазвало највише пажње, с обзиром на то да га ниједна ковница у Француској није користила као своју ознаку, откако је ковница у Орлеану, једина која га је употребљавала, заувек затворила своја врата V године (1796/97) [Oliveira 2014: 619]. Цвет љиљана такође није био у употреби као карактеристичан симбол било које ковнице. Порекло ових златника било је мистериозно, а мистерија је била утолико већа што је састав самог метала био исти као састав званичног државног златног новца и

²⁶ Loi portant modifications de plusieurs dispositions du Code pénal, du 13 Mai 1863 (у даљем тексту: Loi du 1863), *Bulletin des lois de l'Empire français*, XIe série, partie principale, tome XXI, Paris 1863, стр. 949.

²⁷ Loi du 1863, чл. 134, стр. 950. За разлику од члана 132, који је по Гиставу Детрику (*Gustave Detruc*) био „проста репродукција” пређашњих чланова 132 и 133, нови члан 134, који се тицао бојења новца био је посебно издвојен из разлога што су судови изразито лутали у судској пракси. Било је неопходно једном за свагда решити да ли је обојени новац фалсификат или не [Detruc 1863: 21].

²⁸ У највећем делу Старог режима било је 13 ковница, по једна у Бордоу, Бајону, Ла Рошелу, Лилу, Лиможу, Лиону, Марсеју, Нанту, Паризу, Перпињану, Руану, Стразбуру и Тулузу, мада је њихов број варирао [Oliveira 2014: 618]. На почетку Револуције, 1789. године, све ковнице сем париске биле су укинуте [Raibaud 1925: 216]. Број је варирао у наредним годинама, али на крају се усталио на 13. Током 19. века, париска ковница је са 81% предњачила у изради златног новца, док је проценат сребрног новца искован у Паризу био знатно мањи, непуних 35%. За више детаља у: [Mastin 2014: 647].

номинална вредност златника је одговарала вредности количине злата у самом златнику.

Убрзо се открило да су ови „прави лажни” златници заправо доспели у Француску из Енглеске. Током кратког изгнанства 1815. године, Луј XVIII је издајствовао да лондонска ковница кује француски новац под условом да буде исти као француски, а намена овог новца била је, по свему судећи, да се плати војска. Укупно 871.581 комад овог новца је искован током 1815. године [Oliveira 2014 : 619]. Златници Луја XVIII имали су политичку димензију. Њихов циљ је био да на симболичан начин осигурају присуство изгнаног суверена у џеповима Француза и „афирмишу монетарни континуитет његове владавине упркос епизоди Сто дана” [Oliveira 2014: 620].²⁹ Цвет љиљана, стари симбол Бурбона, као и слово R, које је по мишљењу Матјеа Оливеиरे (Matthieu Oliveira) требало да значи *rex francorum* (француски краљ), имали су за циљ да афирмишу монархију током одсуства самог владара [Oliveira 2014: 620]. То је била ситуација без преседана јер је Народна банка Француске одлучила да дозволи присуство ових златника као законитог средства плаћања, зато што су они у погледу „тежине и титуле у складу са нашим законима” [Oliveira 2014: 620]. По повратку Луја XVIII на власт, ови златници су прикупљани и претапани у ковницама новца, али одређена количина је и даље остала у породичним резервама имућнијих Француза [Oliveira 2014: 621].

Упркос несвакидашњем случају „оригиналних фалсификата” Луја XVIII, треба истаћи да он није имао ефекта на највећи део Француза, с обзиром на то да обичан свет и није поседовао златан новац. Већина становника није ни могла да препозна да ли је златник фалсификован зато што никада није имала прилику да га види. Највећи број трансакција на свакодневном нивоу заправо је плаћан бакарним новцем мале вредности, те је он и био најчешћи предмет фалсификовања на локалном нивоу [Traimond 2012: online].³⁰

Уобичајена слика фалсификатора у популарној култури подразумева интелигентног, лукавог и мистериозног професионалца, „несвакидашње генијалности” [Soulier 2011: online]. Ипак, у 19. веку у Француској то су најчешће били ситни криминалци који су већ имали некаквог додира са металском индустријом и/или затворском популацијом [Traimond 2012: online]. Фалсификовањем су се понекад бавили часовничари, људи који су имали искуства у електроплатирању³¹, а чак је забележен случај

²⁹ „Сто дана” (фр. *Cinq jours*) је фраза којом се означава период од 20. марта 1815, када се Наполеон Бонапарта из егзила, са острва Елбе, вратио у Париз, и 8. јула 1815, када је Бонапарта био поново протеран и на престо по други пут доспео Луј XVIII из Бурбонске династије. Поновно ступање Луја XVIII на чело Француске такође је познато као Друга бурбонска рестаурација [Hundred-Days-French-history].

³⁰ Поседовање фалсификованог бакарног новца угрожавало је егзистенцију сиромашнијих слојева становништва и прекарних радника. Примера ради, често су фалсификовани новчићи од 20 сантима (сантим – стоти део франка), што је представљало дневницу пастира или половину дневнице виноградаря [Blanc 2019: 5].

³¹ Електроплатирање је наношење танког слоја неког метала на површину предмета од другог метала ради заштите или улепшавања, а изводи се уз помоћ струје.

фалсификатора који је „испекао занат” радећи у ковници новца [Soulier 2011: online]. Према подацима које износи савремени француски историчар Себастијен Сулије (*Sébastien Soulier*), типичан фалсификатор био је мушкарац стар између 21 и 40 година, који је у досијеу већ имао већи број лакших кривичних дела и био је „на бесциљном путу у социјалном и професионалном смислу” [Soulier 2011: online]. Чак 65% осуђених фалсификатора били су повратници [Soulier 2011: online].

Судске архиве сведоче о томе да се највећи број случајева фалсификовања новца догодио у малим сеоским срединама. Већина трансакција у малим срединама била је износа 10 франака или мање. Уобичајени *modus operandi* малих фалсификатора у селима био је исти. Сам фалсификатор или његов саучесник дошли би на пијацу током пијачног дана, у крчму, пиљарницу, друге занатске радње и искористили гужву и метеж да фалсификатом плате одређену робу или услуге [Thomas 2012: online]. Продавци су били под притиском од купаца да што брже обаве продају. У тим условима није било тешко одвући продавцу пажњу, што је омогућавало да фалсификатори лакше плате фалсификованим новцем. Дим, умор и лоше осветљење увек су ишли на руку фалсификаторима [Thomas 2012: online]. Типичне мете биле су жене и стари. Оно што је фалсификаторима отежавало криминалну делатност биле су мале средине у којима су се сви знали и у којима би се брзо прочуло од кога је трговац примио сумњиви новац. Пошто је новац од племенитих метала на селу био редак, трговци би добро запамтили свакога ко би им дао фалсификовани сребрни или златни новац [Thomas 2012: online]. Бакарни новац је, стога, био главни избор малих фалсификатора. У складу с тим, како пише Џек Томас (*Jack Thomas*), „циљеви фалсификатора морали су бити скромни” [Thomas 2012: online].

Судбина превареног трговца умногоме је зависила од тога да ли је познавао лице које му је дало фалсификовани новац или не. Уколико јесте, жртва је често покушавала и вансудски да се намири и поврати продата добра. Ако га, пак, није познавала, жртва је била у веома незавидном положају. Због тога што је било тешко доказати и осудити лице за ово кривично дело, жртве су често одустајале од пријаве властима [Thomas 2012: online].

Иако је фалсификовање новца било широко распрострањено кривично дело, реална друштвена опасност била је мала. Главни избор фалсификатора били су бакарни новчићи од 50 сантима, као и сребрни новац од једног, два и пет франака [Thomas 2012: online]. Квалитет израде фалсификата по правилу није био на завидном нивоу, па је то и био главни разлог да фалсификатор буде откривен [Soulier 2011: online]. Лажни новац врло често је имао недостатке који су се релативно лако могли уочити: другачију боју, звук, лош квалитет гравуре и слике [Thomas 2012: online]. Данас шаливи приказ неповерљивог трговца који гризе новчић како би утврдио да ли је реч о фалсификату, у тим временима био је уобичајени начин провере новца.

Лажни новчићи су углавном прављени облагањем новчића од неке легуре бакра, сребра или злата, а озбиљнији фалсификатори су имали на

располагању и опрему за претапање метала и калупе и пресе за ковање фалсификата. Најчешће је коришћена легура калаја, олова и цинка, пошто је под прстима имала сличне карактеристике као прави новац [Thomas 2012: online].

Фалсификовање папирног новца такође је представљало велики проблем за француску државу. Материјал од кога су се фалсификати правили био је јефтинији, а банкноте веће вредности од металног новца.³² Штета коју су фалсификатори могли да начине штампањем лажних новчаница била је потенцијално већа од штете од фалсификовања кованица. Током целог 19. века чињени су напори да се новчанице учине што тежим за фалсификовање. Министарство финансија желело је да направи савршен папир који би био немогућ за фалсификовање. Читава плејада научника и проналазача давала је своје предлоге. У периоду од 1830. до 1840. године забележено је чак 111 оваквих предлога [Bidaux 2019: 222], а тај тренд настављен је и касније. Крајем 19. века, 1888. године, власти су покушале да реше питање фалсификовања воденог жига тако што су уместо дотадашњег папира са влакнима конопље почеле да штампају новац на папиру протканом влакнима памука. Док је коришћена конопља, фалсификаторима је било лако да гвашом³³ „створе илузију воденог жига”.³⁴

Током већег дела 19. века пракса приликом откривања штампаних фалсификата била је да банка на новчаницу утисне ознаку „ЛАЖНО” (FAUX) и врати је свом клијенту који ју је донео [Bidaux 2019: 334]. Ова пракса била је проблематична и због тога је вичнији фалсификатор ову ознаку могао скинути, па би се фалсификат вратио у оптицај. Када је одузимање фалсификата постало правило, појавило се веома важно питање да ли држава треба доносиоцу да надомести вредност одузетих фалсификованих новчаница [Bidaux 2019: 334]. Министар финансија Пол Пејтрал (*Paul Paytral*) коначно је решио овај проблем осамдесетих година 19. века. Министар је одлучно тврдио да би надокнада представљала „озбиљан напад на јавно поверење” и да би поверење у монетарни систем било нарушено пошто би надокнада била „премија дата фалсификаторима” [Bidaux 2019: 69].

Фалсификовање новца имало је и спољнополитички аспект. Током целог 19. века редовно се догађало да непријатељске или зарађене стране производе валуту друге земље како би јој наудиле [Pradel 2001: 56]. Нагли прилив фалсификоване валуте на територију једне државе могао је изазвати инфлацију [Petrucelli 2016: 512].

ЗАКЉУЧАК

Француска је ушла у револуционарне године са релативно строгим прописима о фалсификовању новца. Фалсификатори су под Старим ре-

³² Најчешће фалсификоване новчанице биле су оне од 500 и 1000 франака [Bidaux 2019: 226].

³³ Техника сликања непровидним воденим бојама.

³⁴ Поред тога, хемичар Шлумбергер предлагао је употребу папира са утканим влакнима муслина у једној или више боја [Bidaux 2019: 330–331].

жимом често кажњавани принудним радом, прогонством, телесном али и смртном казном. Период Револуције и последично безвлашће учиниле су да фалсификовање новца процвета. Народна скупштина и Конвент чинили су све да стану фалсификаторима на пут. Не само да је законски оквир знатно пооштрен, него су улагани знатни напори да се новац учини тежим за фалсификовање. Ипак, ови покушаји нису уродили плодом, пошто је фалсификовање новца било све распрострањенија појава. Наслеђени плурализам центара у којима се новац ковао олакшавао је пуштање фалсификата у оптицај.

Долазак Наполеона Бонапарте на власт, најпре као првог конзула, а потом као цара, означило је преокрет у организацији државне власти. Наполеон је желео да смири револуционарни хаос и афирмише суверену државну власт. У складу с тим, фалсификовање новца схватано је као напад на државну сувереност и кажњавано је веома строго. Материјална вредност фалсификата није била основа за прописивање казне, па је Кривични законик из 1810. године за фалсификовање француског бакарног новца, чија је реална вредност била малтене безначајна, предвидео строгу казну принудног рада у неограниченом трајању. Касније редакције Кривичног законика само су делимично ублажиле оштрину репресије када је ово кривично дело у питању, али су казне и даље биле релативно строге.

У пракси је постојала двојака слика кривичног дела фалсификовања новца. У јавности је постојала уврежена представа о фалсификаторима као злим генијима, али заправо је највећи број фалсификатора припадао категорији ситних криминалаца повратника. Бакарни новац био је најчешћи предмет фалсификовања, а у свакодневном животу није било тешко пустити фалсификате у оптицај. Скромни снови фалсификатора подразумевали су набавку робе или услуга мале вредности уз помоћ лажног новца. Чињеница да је у пракси постојала монетарна хетеродоксија, па и анархија, те да је у исто време циркулисао валидан државни новац, али и стари предреволуционарни и страни новац, само је олакшавала пуштање фалсификата у промет. Стварни степен друштвене опасности фалсификатора био је умногоме релативизован тиме што је квалитет израде лажног новца ретко био на завидном нивоу, па због одсуства значајнијег знања о фалсификовању нису ни могли много да се обогате. Низак квалитет израде покушавали су да надоместе лукавим техникама пуштања новца у промет. Иако је Кривични законик фалсификовање новца кажњавао као једно од најтежих кривичних дела, његова стварна опасност била је знатно мања.

Престрога постављене законске одредбе имале су супротно дејство од очекиваног. Пороте су неретко бирале да ослободе очигледне кривце како их не би изложили несразмерно строгим казнама које би се противиле осећају за правду обичног човека. Малом броју осуђујућих пресуда за фалсификовање новца допринело је и то што није било лако идентификовати фалсификатора уколико га жртва није познавала. Наравно, жртва је могла да пријави случај полицији и преда лажни новац, али након тога је исход кривичног поступка био веома неизvestан. Жртва је могла

само да се узда у прилежност полиције, а за накнаду штете морала је да покреће посебан парнични поступак.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Кривични законик, *Службени њасник РС*, бр. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19.
- Павловић, Марко (2018). *Развиџак љрава*, Крагујевац: Надежда Павловић.
- Bidaux, Mathieu (2019). *De la presse à la monnaie (1857–1945): La Fabrication des billets de la Banque de France, construction et entretien de la confiance*. Thèse pour obtenir le diplôme de doctorat, tome 1, Rouen: Université Rouen Normandie.
- Blanc, Jérôme (2006). Les monnaies de la République. Un retour sur les idées monétaires de Jean Bodin. *Cahiers d'économie Politique*, 1 (50): 165–189.
- Blanc, Jérôme (2019). Les Farinet monnayeurs: liberté, vénalité, communauté. *L'Homme et la Société*, 211 (3): 183–215.
- Bloch, Claudine (1990). Les peines appliquées aux faux monnayeurs en France par la Chambre des monnaies (fin du XVe siècle). *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Legal History Review*, 58 (1–2): 73–94.
- Bodin, Jean (1606). *The Six Bookes of a Commonweale*. London: G. Bishop.
- Code pénal de l'empire française* (1810). Edition conforme à celle de l'imprimerie impériale. Paris.
- Detruc, Gustave (1863). *Le Code pénal modifié par la loi du 18 avril (13 mai) 1863*, Paris: Imprimerie et librairie générale de jurisprudence.
- Jambu, Jérôme (2012). La circulation de la fausse monnaie métallique dans le Royaume de France, du milieu du XVIIe à la fin du XVIIIe siècle (diffusion, perception, utilisation, élimination). Dans: Olivier Caporossi, Bernard Traidmond (dir.), *La fabrique du faux monétaire (du Moyen Age à nos jours)*, Toulouse: Presses universitaires du Midi, 83–102.
- Kelleher, Richard (2018). From the Commercial Revolution to the Black Death (c. 1150–1350). In: Rory Naismith (ed.), *Money and Coinage in the Middle Ages*, Boston: Brill, 122–150.
- Loi portant modifications de plusieurs dispositions du Code pénal, du 13 Mai (1863). *Bulletin des lois de l'Empire français*, XIe série, partie principale, tome XXI, Paris 1863.
- Loi relative à la Banque de France, du 24 Germinal (1803). *Bulletin des lois de la République française*, 3e série, tome huitième, Contenant les Lois et Arrêtés rendus pendant le 2e Semestre de l'an XI, No. 263 à 317, Vendémiaire an XII, Paris 1803.
- Mastin, Jean-Luc (2014). La force d'une illusion. La Monnaie de Lille et l'autonomie de la place lilloise au premier XIXe siècle. *Revue du Nord*, 3 (406): 631–669.
- Ordonnance du Roi contenant le texte officiel du Code pénal (1832). *Bulletin des lois du Royaume de France*, IXe série, 2e partie, tome quatrième, première section, Paris 1832.
- Oliveira, Matthieu (2014). Monnaies et circulation monétaire dans le département du Nord au lendemain du premier Empire. *Revue du Nord*, 3 (406): 615–630.
- Pascaud, Henri (1891). Une esquisse de réformes pénales. *Revue critique de législation et de jurisprudence*, 20: 249–309.
- Petrucelli, David (2016). Banknotes from the Underground: Counterfeiting and the International Order in Interwar Europe. *Journal of Contemporary History*, 51 (3): 507–530.
- Pradel, Jean (2001). La criminalité financière: notions et principales manifestations, *International Annals of Criminology*, 39 (1–2): 47–60.
- Raibaud, B. L. (1825). *Traité de la garantie des matières et ouvrages d'or et d'argent*, Paris: Smith.
- Séneca, Justine (2014). La répression de la fraude monétaire par le Comité de surveillance lillois (mars 1793 – octobre 1795). *Revue du Nord*, 3 (406): 599–614.
- Thuillier, Guy (1959). Pour une histoire monétaire de la France au XIXe siècle: le rôle des monnaies de cuivre et de billon. *Annales. Economies, sociétés, civilisations*. 14e année, 1: 65–90.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Catalogue général des assignats français. Доступно на: [<https://assignat.fr/textes-de-loi>]. Приступљено: 9. 9. 2022.
- Charte constitutionnelle du 4 juin 1814. Доступно на: [<https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-4-juin-1814>]. Приступљено: 10. 9. 2022.
- Confavreux, Joseph (2000). Usages sociaux et politiques de la monnaie en Dordogne dans la première moitié du XIXe siècle, *Ruralia (en ligne)*, no. 7. Доступно на: [<https://journals.openedition.org/ruralia/174>]. Приступљено: 10. 9. 2022.
- Décret de la Convention nationale du 1er. jour du 2e. mois de l'an second de la République Française. Доступно на: [<https://assignat.fr/3-loi/loi-1793-10-22-2>]. Приступљено: 9. 9. 2022.
- Hundred-Days-French-history. Доступно на: [<https://www.britannica.com/event/Hundred-Days-French-history>]. Приступљено: 18. 4. 2016.
- Loi. Code pénal. Donné à Paris le 6 octobre 1791. Доступно на: [<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6532512s/f1.item.r=partie>]. Приступљено: 15. 9. 2022.
- Loi concernant la fabrication des assignats, 1790. Доступно на: [<https://assignat.fr/4-faux/loi-1790-11-04>]. Приступљено: 9. 9. 2022.
- Loi contenant des modifications au Code pénal et au Code d'instruction criminelle. Доступно на: [<https://criminocorpus.org/fr/reperes/legislation/textes-juridiques-lois-decre/textes-juridiques-relatifs-la-recidive/28-avril-1832-loi-contenant-des-modifications-au-code-penal-et-au-code-d-instruction-criminelle/#>]. Приступљено: 26. 9. 2022.
- Soulier, Sébastien (2011). Le faux-monnayage dans le Puy-de-Dôme du Second Empire à la Belle Époque: du mythe à la réalité. *Criminocorpus (en ligne)*, *Figures de faux-monnayeurs du Moyen Age à nos jours*. Доступно на: [<https://journals.openedition.org/criminocorpus/1252>]. Приступљено: 10. 9. 2022.
- Thomas, Jack (2012). L'émission et la circulation de la fausse monnaie dans le Midi toulousain au XIXe siècle : éléments pour une étude des usages sociaux de la monnaie. Dans: Olivier Caporossi, Bernard Traimond (dir.), *La fabrique du faux monétaire (du Moyen Age à nos jours)*, Toulouse: Presses universitaires du Midi. Доступно на: [<https://books.openedition.org/pumi/32068>]. Приступљено: 11. 9. 2022.
- Traimond, Bernard (2012). La fausse monnaie dans les Landes au début du XIXe siècle. Dans: Olivier Caporossi, Bernard Traimond (dir.), *La fabrique du faux monétaire (du Moyen Age à nos jours)*, Toulouse: Presses universitaires du Midi. Доступно на: [<https://books.openedition.org/pumi/32058>]. Приступљено: 10. 9. 2022.

THE CRIMINAL OFFENSE OF COUNTERFEITING MONEY IN FRANCE
FROM THE REVOLUTION TO THE END OF THE 19TH CENTURY

by

MILICA MARINKOVIĆ
University of Kragujevac
Faculty of Law
Jovana Cvijića 1, Kragujevac, Serbia
mmarinkovic@jura.kg.ac.rs

SUMMARY: From the very beginning of the Revolution, the new authorities had to deal with counterfeiters who made ample use of the revolutionary upheaval and powerlessness to ply their trade. The National Assembly and the Convention passed dozens of laws and decrees dedicated to counterfeiting money, and the general tendency was to repress it as harshly as possible. Napoleonic legislation, headed by the Penal Code of 1810, followed the same path. Counterfeiting money was an attack on state sovereignty, as evidenced by unusually severe penalties. Later amendments to the Criminal Code, made in 1832 and 1864, softened the harsh penalties from the first edition of the Code, but the legal minimum was still high. The real social danger of this criminal offense was not proportionate to the severity of the legal framework that regulated it. In practice, the most often forged copper coins are of almost insignificant value, and as a rule, counterfeits were of poor quality and could not cause much damage in the circulation of goods and services. Bearing this in mind, it becomes clearer that the object of protection of strict laws was not material goods of low value, but state sovereignty.

KEYWORDS: counterfeiting, money, France, revolution, Penal Code of 1810

UDC 330(100)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2385017S>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ЕКОНОМИЈА ОТПОРА И НАСТАЈАЊЕ НОВОГ СВЕТСКОГ ЕКОНОМСКОГ ПОРЕТКА

НАТАША СТАНОЈЕВИЋ

Институт за међународну политику и привреду
Македонска 25, Београд, Србија
natasa.stanojevic@diplomacy.bg.ac.rs

МАРКО ПАИЋ

Висока техничка школа академских студија
Булевар војводе Мишића 37, Београд, Србија
paicdmako@gmail.com

САЖЕТАК: Предмет истраживања су системске промене светског економског поретка, како оне које су довеле до формирања међународног економског система у садашњем облику, тако и актуелни процеси који воде његовој дезинтеграцији. Најважнији финансијски, економски и геоекономски механизми који су омогућили успостављање економског поретка заснованог на доминацији развијених земаља Запада се односе на: 1) укидање златног стандарда 2) успостављање механизма петродолара, и 3) замена улоге националне привреде доминацијом транснационалних компанија. Ове појаве су идентификоване као основе униполарног система светске привреде. Како успостављен систем представља кочницу даљег развоја привреда изван доминирајуће структуре, нове силе у успону (БРИКС и друге), успостављају паралелне економске механизме, који превазилазе постављена ограничења. У чланку су ови процеси названи условно *економијом ошћора*. Ови процеси нису узрок дезинтеграције постојећег поретка, већ препрека за његову поновну реструктурирацију и основа мултиполарног економског поретка у настајању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: реструктурирација, економија отпора, мултиполарни економски поредак, глобализација, петродолар, ОПЕК

УВОД

У фокусу овог истраживања су системске промене светског економског поретка, под којим се подразумева јединствено глобално привредно подручје, са мерилима и стандардима успостављеним на нивоу светске привреде као целине. Системске промене се односе на процесе који су у прошлости довели до формирања доминантног међународног економског система, као и на актуелне процесе који воде његовој дезинтеграцији.

Међународни економски поредак, заснован на доминацији најразвијенијих земаља Запада – САД и Велике Британије, уз сагласност неколико важнијих земаља Европске уније и Пацифика (Г7) формирао се у оквиру неколико фаза реструктурирације светске привреде. Систем се мењао имплементацијом неколико финансијских, економских и геоекономских механизма, међу којима су најважнији: 1) укидање златног стандарда 2) успостављање механизма петродолара, и 3) успостављање примата транснационалних компанија (ТНК) уместо националних привреда као кључних субјеката међународне економије. Постојећа хијерархија укључује низ успостављених, мада неписаних правила, међусобних веза и интеракција, формалне и неформалне односе доминације, који су често резултат инерције колонијалног система. Очување постојећег система за доминантне земље није само питање успеха, већ самог опстанка њихових привреда.

Други део чланка описује актуелне процесе слабења, напуштања или маргинализације успостављених полуга доминације, који су се интензивирали избијањем и током рата између Русије и Украјине. Само урушавање поретка започело је знатно раније, као последица унутрашњих, системских ограничења. Нагло успоравање процеса глобализације после Светске економске кризе 2008. године је системска криза која је захтевала нову реструктурирацију и нове механизме за очување постојеће хијерархије. Понуђена је глобална развојна платформа *Велики ресет*, постављена још 2010. године у Давосу, као западна визија новог друштва.

С друге стране, крајем 20. и почетком 21. века дошло је до успона великих земаља и привреда изван доминирајуће структуре светске привреде, првенствено Кине, затим Индије, али и других земаља БРИКС-а (Бразил, Русија, Јужна Африка). Без обзира на реалне економске показатеље, бројност становништва, величину територије, овим земљама није допуштено да се укључе у централну, владајућу структуру светске привреде и друштва. Успостављен поредак не може се сматрати мултиполарним, јер су нове економске силе могле да послују само у оквирима и према правилима која постављају развијене земље Запада. Украјинска криза је прекретница у трансформацији светског економског поретка. Глобалне политичке и економске последице сукоба нису узрок системских промена, већ подстицај за убрзање и интензивирање раније започетих активности земаља изван владајућих структура, на успостављању мултиполарног светског поретка, који је супротност визије *Великог ресета*. У средишту промена међународног економског система је тежња сила у успону, да обезбеде адекватне услове за даљи развој. У фокусу другог дела рада су нови пара-

лелни економски механизми које ове земље успостављају ради несметане међусобне економске сарадње. Назвали смо их условно *економијом ојџора*, према концепту иранског ајатолаха Али Хамнеија, који се односи на правила и препоруке за функционисање привреде у условима економских санкција и других врста притисака из окружења. Иако није истоветан, појам економије отпора у већини одредби подудара се с мерама и поступцима које земље у успону предузимају како би се заштитиле од негативних ефеката деловања доминантних земаља Запада. Успешно очување стабилности руске привреде у условима масовних економских санкција је само мали сегмент економије отпора која се развија на колективном нивоу.

МЕХАНИЗМИ РЕСТРУКТУРАЦИЈЕ СВЕТСКОГ ЕКОНОМСКОГ ПОРЕТКА

Доминантни модел односа, функционисања и развоја светске привреде, 1970-их година је почео да исказује кризне карактеристике кумулативне природе. Од тада па све до треће деценије 21. века, у светској привреди, у свим њеним сегментима и односима међу субјектима, периодично долази до радикалних промена. Димензије, учесталост и дужина трајања понављајућих криза показују да се не ради о уобичајеним привредним циклусима, већ о дугорочној кризи која, у знатној мери има структурни карактер. Свака системска промена (реструктурација) била је подстицај за усвајање нових метода остваривања привредног раста и развоја већ успешних привреда Запада и промену образаца по којима се поново успоставља и реализује њихова доминација.

Промене у структури светске привреде 1970-их

Бретонвудски систем фиксних девизних курсева, успостављен 1944. године подразумевао је да обим емисије новца мора да буде ограничен златним резервама. Сједињене Државе су 1971. објавиле да ће престати да вреднују доларе златом из својих резерви Трезора. Ово је било *de facto* напуштање златног стандарда долара. Кретање капитала, без значајне везе са трговином и у великој мери независно од ње, у економским трансакцијама у модерној светској привреди далеко превазилази обим међународне трговинске размене. Реална економија је све мања, и убрзано се замењује финансијском или виртуелном економијом.

Доларски стандард се показао као веома еластичан. Од друге половине 20. века функционисао је као резервна валута, као средство плаћања у међународној трговини, као валутно сидро (бројне земље везују своју валуту за вредност долара), као валута код одобравања међународних банкарских зајмова [Миленковић и др. 2013]. Како је постављен у средиште међубанкарског тржишта, практично све међубанкарске трансакције, без обзира којом валутом и у којој земљи тргују, подразумевају куповину или продају долара за страну валуту [Krugman 1984].

Зависност банака, корпорација и влада широм света од долара значајан је извор америчке моћи. То је стање „незаслужене привилегије”, како је 1960. године овај положај назвао Жиска́р Десте́н (Valéry Giscard d'Estaing), тадашњи министар финансија Француске. Хегемонија долара, поред наведеног, пружа САД могућност да „политику каматних стопа подешава према унутрашњим привредним кретањима, релативно независно од девизног курса долара према осталим валутама” [Kovačević 2011: 9].

Главни акционари Федералних резерви САД (ФЕД) остварили су право на неограничену емисију „зеленог папира”, како се често назива, јер реална вредност овакве валуте може бити и равна нули. Овако створена „вредност” је преливена на берзе, дошло је до експоненцијалног раста цена акција и обвезница, али се раст ових цена не укључује у обрачун инфлације, већ се назива „економским растом”. По истој логици се сваки каснији пад берзанских вредности проглашавао смањењем привредног раста.

Паралелни механизам који је успостављен у овом периоду је увођење петродолара. Почетком 1970-их, амерички председник Ричард Никсон је са кућом Сауда (владајућа династија Саудијске Арабије и власници највећих налазишта нафте у свету) склопио споразум да нафту продају искључиво за амерички долар, а да вишак профита чувају у америчким обвезницама. Заузврат, „САД се обавезују да заштите саудијска нафтна поља од Совјетског Савеза и других евентуално заинтересованих држава, посебно Ирана и Ирака. До 1975. године, све чланице ОПЕК-а су пристале на исте услове” [Milenković i Spalović 2013: 38]. Од тада, свака увозница нафте у свету почиње да штеди у америчким доларима, како би могла да купује нафту. Сама доминација долара обезбеђује сталну тражњу за њим. То значајно спречава инфлаторне притиске, које би имала свака друга држава која би имала овакву примарну емисију.

Успон ТНК и потискивање улоге националних привреда

У другој фази, реструктуриација у развијеним земљама попримила је карактеристике организованог процеса и прелаза на нови модус раста. Кроз одвијање процеса реструктуриације светске привреде, национална привреда као јединица економске анализе, а још више као основни простор развоја, постаје неадекватан аналитички оквир за савремене развојне процесе. Примарни историјски субјекат, национална држава, као носилац концепције интегралног развоја на својој територији, није више и доминантни развојни субјекат. Харолд Џејмс [James 2001] сматра да се „национална држава, као одлучујућа покретачка снага у протекла два века, распада под притиском међунационалне интеграције, која се развијала сопственом динамиком”.

Развијене земље отпочеле су реструктуриацију властитих привреда и односа у светској привреди, с циљем да своју глобалну доминацију учине стабилнијом и још више ојачају. Носиоци тог процеса биле су транснационалне компаније (ТНК), које су спроводиле интернационализацију

дистрибутивних и производних система дисперзијом својих подређених организационих јединица (афилијација) на територије различитих привреда. ТНК проводе детериторијализацију производних система и процеса и организационих структура модерне фирме [Trpucet i Stojanović 1979]. Оне су носиоци функционалног типа развоја који је у директној конфронтацији са интегралним развојем унутар економског простора неке државе.

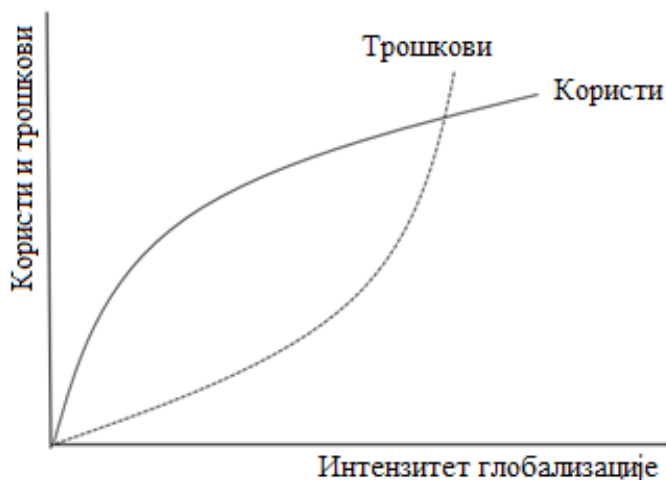
У овој фази реструктуриације светске привреде, ТНК су дале изузетан допринос учвршћивању доминације развијених земаља, које су седиште ТНК, и додатном продубљивању глобалне неједнакости. Насупрот државама, које као субјекти реструктуриације и развоја генерално, имају шире друштвене и политичке циљеве и разноврсне међународне интеракције, основни циљ ТНК је максимизација профита. Оне су један од најмоћнијих инструмената утицаја на токове савремене светске привреде и стварања специфичних облика економске зависности. Висока организациона, информационо-комуникациона и управљачка повезаност производних капацитета ТНК осигурава јединственост система и не дозвољава да се производне јединице у неразвијеним земљама осамостале и евентуално интегришу целовито у привредну структуру дате државе.

Потреба за новом реструктуриацијом

Светска економска криза имала је значајан допринос урушавању доминантног економског поретка. Раст цена, опадање тражње, успоравање привредног раста, и други макроекономски поремећаји покренули су процесе економске деглобализације, који су се наставили и по њеном окончању. Опште неповољни услови на међународном тржишту су подстакли процес повлачења капитала и активности ТНК са глобалног на регионални и локални ниво. Најразвијеније земље Запада, од прокламованог либералног модела привреде, почињу убрзано да уводе протекционистичке мере у трговини и инвестицијама. Мере попут повећања царина, наметања квантитативних ограничења и поопштравања царинских правила ескалирале су између 2008. и 2018. године [Global Trade Alert, 2023].

Кључни аспекти економске глобализације – међународна трговина, међународно инвестирање и међународна производња, успоравају раст. За овај процес користе се називи деинтернационализација и ренационализација [Benedikter 2022: 7]; деглобализација [Bello 2005, 2013; James 2018; Van Bergeijk 2018, 2019; Stanojević 2020]. Ван Бергејк [Van Bergeijk 2019] указује на то да је пролазност прекомерне економске интернационализације уткана у саму природу глобализације. „Основни аргумент је да фазе снажне глобализације носе семе свог уништења, односно: такве фазе генеришу силе које на крају постављају границе и терају на повлачење интернационализације.” Овај аутор показује да глобализација подразумева користи али и трошкове, те да у неком тренутку даља глобализација постаје активност која ствара губитке (Графикон 1). Упркос распадању кључних механизма глобализације, сама глобализација, која се користи као параван за систем америчке хегемоније, не доводи се у питање.

Графикон 1. Интензитет глобализације, користи и трошкови

Извор: [Van Bergeijk 2019]

Поред успоравања глобализације, низ финансијских криза (2001, 2008, 2013. и нарочито од Ковид-закључавања 2020) указују на перманентан поремећај самог система. Обарањем финансијских параметара (берзанских вредности), тржиште тежи да смањи јаз између реалне и фиктивне економије, односно да фиктивну обори на ниво реалне. Учестало „пуцање берзанских балона” указује на потребу промене читавог концепта светске привреде, уместо *ad hoc* решења и заобилажења узрока криза.

За поновну реструктурирацију постојећег поретка није преостало много неискоришћених економских механизма, па су ТНК предвиђене као носиоци замишљеног будућег економског поретка, у оквиру концепта *Велики ресет*. Фраза и концепт често се користе за објашњење промена у свету након пандемије изазване вирусом ковид-19, на основу истоимене књиге Шваба и Малерета [Schwab and Malleret 2020]. Појам Велики ресет употребљен први пут знатно пре поменуте пандемије, најпре у књизи Ричарда Флориде [Florida 2010], а потом више пута од стране учесника у самом Светском економском форуму¹: „Оно што желимо да урадимо у Давосу ове године ... је да притиснемо дугме за ресетовање” [WEF, 2014]; „Морамо да ресетујемо глобалну економију” [WEF, 2015]. У књигама Флориде [2010], Шваба и Малерета [2020] и извештајима са свих Форума у Давосу у овом периоду је промовисана идеја о даљем слабљењу националних држава, улоге владе и још наглашеније улоге великих компанија.

¹ Светски економски форум (World Economic Forum – WEF) је међународна, формално непрофитна организација, основана 1971. године од стране швајцарско-немачког економисте Клауса Шваба, која настоји да „подстакне дух заједничког предузетништва у решавању глобалних питања и обликовању владиних, индустријских и друштвених агенди” (интернет презентација WEF). Сматра се идејним и концептуалним извориштем владајућег светског поретка.

Као важан елемент новог поретка је наведено: „глас владе би био један од многих, а да не би увек био коначни арбитар” [WEF, 2010: 317]. Одузимање гласа становништву, односно обесмишљавање њиховог гласања маргинализацијом влада, је већ присутно у многим земљама света, а „владајуће” компаније су врло прецизно именоване као партнери Светског економског форума. То су неке од највећих компанија у области нафте (*Saudi Aramco, Shell, Chevron, BP*), хране (*Unilever, Coca-Cola, Nestle*), технологије (*Facebook, Google, Amazon, Microsoft, Apple*) и фармације (*AstraZeneca, Pfizer, Moderna*) [WEF, 2023].

ЕКОНОМИЈА ОТПОРА И СЛАБЉЕЊЕ ПОЛУГА СВЕТСКОГ ЕКОНОМСКОГ ПОРЕТКА

Најважнија обележја, појава и ширење економије отпора

Најважније полуге америчке хегемоније које су успостављене у оквиру описаних реструктуриција, почињу да се урушавају у другој деценији 20. века, са успоном нових економских и политичких сила, превасходно Кине и осталих земаља БРИКС-а, Индонезије и других. Сукоб у Украјини довео је до убрзаног успостављања нових економских односа, креирања паралелних финансијских механизма и јачања институција земаља у успону, с циљем заштите привреда од негативних ефеката западних санкција и притисака. Скуп ових промена у систему светске привреде се може назвати „економијом отпора” према концепту функционисања иранске економије под санкцијама. Термин „отпор” се у оба случаја не односи на супротстављање у сфери међународних политичких односа, већ само на отпорност као способност адекватног одговора привреде на екстерна ограничења и шокове.

Најважнија обележја економије отпора [према: Gerecht and Takeyh 2022] су следећа:

- мора бити динамична;
- треба да се заснива на унутрашњим капацитетима: научним, природним, финансијским, географским;
- мора бити припремљена на различите врсте шокова, од санкција и глобалних криза до природних катастрофа;
- широко учешће народа у економском развоју;
- самодовољност у погледу хране, лекова и других стратешких добара;
- рационална потрошња;
- ригорозно кажњавање корупције.

Поред ових принципа који се могу применити на све привреде, Хамнејева економија отпора укључује и елементе исламске економије. Концепт је омогућио опстанак и релативну стабилност иранској привреди која се налази у режиму санкција више деценија.

Већина елемената економије отпора се може идентификовати у Русији, много пре Украјинске кризе. Од СЕК 2008. године, која је, због високог степена повезаности, погодила руску привреду више него привреде земаља које су генерисале финансијске мехуре, Русија интензивно повећава

степен самодовољности. Руска привреда има релативно уравнотежен однос реалне и финансијске економије, имајући у виду да је заснована на реалним ресурсима (руде, енергенти, плодно земљиште, квалификована радна снага) и наслеђену индустријску базу. Стога, економске санкције не могу егзистенцијално угрозити становништво и привреду Русије. Једина могућа негативна последица санкција 2022. године био је пад вредности рубље услед забране рада руским банкама. Централна банка Руске Федерације (ЦБРФ) је кратак и невелики пад брзо превазишла, враћајући рубљу на почетне позиције везивањем њене вредности за златне резерве. Успех ЦБРФ је омогућен чињеницом да је рубља већ имала реалну основу. Овакав подухват са доларом или евром резултирао би огромном девалвацијом валута. По величини златних и девизних резерви, Кина је континуирано на првом месту од 2015. године, Русија на четвртом, док САД нису ни у првих десет, иако номинално имају највећу привреду на свету. Без везивања за злато, вредност рубље и стопа инфлације остали би на релативно неповољним вредностима из марта 2022, али чак и у том сценарију, ови показатељи нису од пресудног значаја за опстанак привреде која има релативну самодовољност у снабдевању сопственог тржишта кључним робама. Услед санкција ЕУ, уведених још 2014. године, у Русији је интензивирана пољопривредна производња, која је постала значајна извозна грана уместо увоза у свим аграрним секторима. Такође, развијен је сектор телекомуникација, информационо-технолошке (ИТ) делатности и војна индустрија.

Елементи економије отпора јављају се и у Кини (поново), у Индији од 2015, а од Украјинске кризе 2022. године, велики број земаља, чак и читави региони, који, иако нису под санкцијама, испољавају тежњу ка независности од успостављених структура и неписаних правила светске привреде.

Мултивалутни монетарни систем

Монетарни систем, успостављен 1970-их у оквиру прве фазе реструктурирације светске привреде, почетком 21. века почиње да испољава последице расцепа између реалне и финансијске економије. Долар, као главна светска валута, од 1971. године ослоњен је на серију финансијализација или експанзију финансијских активности. Тражећи радну снагу по нижим ценама у иностранству, САД (и већи део Европе) смањили су сопствену индустријску радну снагу и померили центар производње, технологије, пољопривреде у Евроазију и на јужну хемисферу.

Повратак златног стандарда после више од пола деценије и пример отпорности руске привреде на санкције, дали су снажан подстицај глобалним променама у монетарној сфери, који су били најављени нешто раније. Најкрупнија промена која има потенцијал да уруши читав систем америчке хегемоније засноване на примарној емисији долара без покрића, је интензивирање међународне трговине у локалним валутама и формирање механизма и институција које је омогућују. Иницијатива је потекла

још 2012. године и односила се на трговину међу земљама БРИКС-а, али је због одсуства институционалних механизма плаћања обухватала мањи део промета. Тада је то била више иницијатива Кине која је у том периоду усвојила стратегију интернационализације јуана, док је 2022–2023. процес интензиван на иницијативу Русије.

Поред размене у конвертибилним валутама земаља БРИКС-а, Русија је креирала паралелну листу у коју је укључила неконвертибилне валуте земаља чланица ЕАЕУ, емиратски дирхам, вијетнамски донг, српски динар, индонезанску рупију, египатску фунту, катарски ријал и друге валуте. Глобални финансијски систем се постепено, али неумитно креће ка мултивалутном систему.

Алтернативни међународни системи плаћања

Са разменом валута у свету повезано је формирање паралелног међународног платног система, с обзиром да је Русија искључена из СВИФТ-а (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication). Поред немогућности трансфера, путем овог платног система замрзнута су средства која је Централна банка Русије имала у иностранству у облику трезорских хартија од вредности и банкарских депозита (300 милијарди \$). СВИФТ је такође средство преко кога америчка влада може да прати поштовање санкција од стране трећих страна. Сва ограничења доминантног међународног система плаћања, подстакла су активности на оспособљавању и проширењу алтернативних система плаћања у Русији и Кини, које су започете 2012. године. Случај замрзавања имовине је подстакао и друге земље да размишљају о томе да би се могле наћи у истој позицији и да истраже алтернативе.

Руска алтернатива размени финансијских порука је Систем финансијских порука (СФПС), који је настао још 2014. у условима ризика од санкција. Систем је почео да се активно шири непосредно након искључивања највећих руских кредитних организација из међународног платног система. У систем СПФС почетком 2023. године укључено је 70 страних организација из 12 земаља света и интересовање непрестано расте [*Извештај*, 2022]. СПФС је отклонио проблем секундарних санкција за друге уговорне стране.

Поред система међубанкарског плаћања, Русија од 2015. године издаје картице МИР, које грађани Русије користе за плаћања у иностранству уместо Визе, Мастеркарда и др. Од августа 2022. године МИР картице се сервисирају у 11 земаља у суседству Русије и неким азијским земљама. Од октобра 2022. придружило се још 10–20 земаља у различитим аранжманима: Турска у туризму (чак и преко банака које су под санкцијама), Кина и Израел за интернет плаћање.

Формирање независних платних система од СВИФТ-а није новина коју је увела Русија. Кина је такође 2015. креирала ЦИПС, што је скраћеница за Прекогранични међубанкарски систем плаћања у јуанима. Обе земље су, после увођења санкција Руској Федерацији 2014. године, имале

у виду могућност проширења ових санкција на систем плаћања, и стварањем независних система омогућиле несметану међусобну трговину, која је од кључног значаја за обе земље.

Индија такође има *Систем структурираних финансијских йорука* (СФМС), стандард сличан СВИФТ-у, који служи као платформа за међу-банкарске апликације.

Десет најразвијенијих земаља чланица ЕУ су 2019. године такође успоставиле систем ИНСТЕКС (*Instrument in Support of Trade Exchanges*), не као део економије отпора, већ ради заобилажења сопствених санкција трговине са Ираном. Овај систем омогућује легитимну трговину десет водећих привреда ЕУ са Ираном, а која је забрањена другим земљама.

Укидање ексклузивности петродолара у трговини енергентима

Охрабрене отпором Русије, Кине и Индије америчкој хегемонији, а подстакнуте наглим растом прихода од високе цене енергената, блиско-источне нафтне привреде су после неколико деценија блиске сарадње са САД, 2022. године одбиле сваку сарадњу изван уобичајених трговинских односа.

Најважнији сегмент арапског отпора америчкој хегемонији је крај ексклузивности петродолара. Од доласка на власт саудијског принца Мохамеда бин Салмана 2017. године, може се уочити значајна промена у спољној политици Саудијске Арабије, као традиционалног партнера САД од раних 1970-их. Евидентно је значајно приближавање Русији, која је и формално укључена као партнер у ОПЕК-у (ОПЕК+), као и Кини, која је највећи трговински партнер Саудијске Арабије и извор растућих инвестиција. Недуго након историјске посете кинеског председника Си Ђинпинга Саудијској Арабији, децембра 2022, саудијски министар финансија објавио је да долар више није једина валута за трговину саудијском нафтом, што је у јануару 2023. у интервјуу Блумбергу поновио: „Немамо проблем да преговарамо о томе како решавамо наше трговинске аранжмане, било у америчким доларима, било у еврима, било у саудијским ријалима” [Omar and Cranny 2023].

Кина већ неко време купује све веће количине нафте и течног природног гаса од Русије, Ирана и Венецуеле у сопственој валути, али је овакав аранжман са највећим извозником нафте на свету и уједно традиционалним америчким партнером, индикатор да се убрзава стварање мултиполарног монетарног поретка. Из угла САД, губитак ексклузивности долара у трговини енергентима, може се испољити као најтежа последица Украјинске кризе, јер неминовно води слабењу долара, као кључне полуге америчке хегемоније.

Други облици ослобађања арапских земаља од утицаја САД имају мањи економски, али велики политички значај. Неколико пута од скока цене нафте септембра 2021. године, САД су захтевале и преговарале са Саудијском Арабијом, која има већинско право одлучивања у ОПЕК-у, о повећању производње, како би се смањиле цене нафте и олакшала енер-

гетска криза. Сваки пут су наишле на одбијање. У току Украјинске кризе Америка је тражила додатне испоруке гаса из Катара, што је такође одбијено. Економско и политичко одвајање од утицаја САД, земље Блиског истока су додатно потврдиле захтевом за чланство у БРИКС-у, које су до краја јануара 2023. године поднели Иран, Саудијска Арабија, Бахреин, Уједињени Арапски Емирати, Алжир и Египат.

ЗАКЉУЧАК

Украјинско-руска криза, започета у фебруару 2022. године, иако регионална по обухвату учесника, за неколико месеци је довела до снажне поларизације света. Отпор глобалног Југа је врло јасно манифестован променом, напуштањем или релативизацијом доминантних (гео)економских правила и финансијских механизма, који су у претходном периоду чинили основне полуге америчке доминације у светској привреди. Кључну улогу у успостављању новог, мултиполарног економског поретка имало је неколико корених промена у функционисању светске привреде: развој мултивалутног система плаћања, успостављање алтернативних система међународног плаћања, губитак ексклузивности долара као средства плаћања нафте из региона Блиског истока, и други облици ослобађања арапских земаља (ОПЕК) од политичког утицаја САД. Сви ови механизми су колективни одраз економије отпора, концепта који је осмишљен за очување појединачних привреда у условима економских санкција и других екстерних ограничења и поремећаја. Успешни примери опстанка иранске и руске привреде под санкцијама, биле су само подстицај за развој отпорности велике групе привреда на притиске униполарног глобалног економског поретка.

Процеси напуштања успостављених правила униполарности и доминације САД, доспели су у фазу када су постали иреверзибилни. Кључне полуге доминантног економског поретка и америчке економске доминације су маргинализоване, а нове институције и механизми већ успостављени. Успех чак ни неуспех Русије у сукобу са Украјином, или евентуално ширем оружаном сукобу, иако је покренуо лавину политичког и економског освешћивања многих држава, више нема суштински значај за трансформацију светске привреде.

У току је процес промене глобалног економског поретка од моноцентричног ка мултиполарном. Основне црте су већ познате: примат реалне економије наспрам (берзанских) спекулативних активности, економска сарадња међу неједнакима, али равноправним субјектима, суверенитет држава, комбинација елемената логике функционалног повезивања (међународни ланци снабдевања) као карактеристике међународног капитала и новог типа интегралног развоја националних привреда.

С друге стране, претпоставка неуспеха *Великој ресети* односи се на глобални ниво, не и на све регионе и државе. Како се наставак доминације САД у Европи не доводи у питање, реалан сценарио за дужи период је паралелно функционисање два међународна економска система, која у

извесној мери подсећају на период блоковске поделе света. Значајну разлику чине другачије пропорције супротстављених страна, настале снажним отпором некадашњих „несврстаних” земаља. Њихов глас је тај који новом поретку даје глобални уместо блоковски карактер.

„Ми, Глобални Јуџ, имамо највећи улоџ у будућности. Три четвртине човечанства живи у нашим државама, и треба да имамо утицај једнак њој. И зато, док се њој мења модел глобалне власти сјар осам деценија, ми треба да настојимо да обликујемо њоредак који настојаје” – Нарендра Моди, премијер Индије [Voice of the Global South Summit, 2023].

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2023. године”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Пројекат реализује Институт за међународну политику и привреду током 2023. године.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Bello, Walden (2005). *Deglobalization – Ideas for a New World Economy*, London & New York: Zed Books Ltd.
- Bello, Walden (2013). *Capitalism's last stand? Deglobalization in the age of austerity*, London & New York: Zed Books Ltd.
- Benedikter, Robert; Mirjam Gruber and Ingrid I. Kofler (eds.) (2022). *Re-Globalization: New Frontiers of Political, Economic, and Social Globalization*, Abingdon – Oxon – New York: Routledge.
- Florida, Richard (2010). *The Great Reset: How New Ways of Living and Working Drive Post-Crash Prosperity*, Harper Collins US; Random House Canada.
- Gerecht Reuel Marc and Ray Takeyh (2022). Ayatollah Khamenei's 'Resistance Economy', The Wall Street Journal, Jul 26, 2022. Доступно на: [<https://www.wsj.com/articles/ayatollah-khameneis-resistance-economy-austerity-subsidies-gasoline-iran-jcpoa-nuclear-weapons-diplomacy-protests-11658864527>]. Приступљено: 3. 6. 2023.
- James, Harold (2001). *The End of Globalization: Lessons from the Great Depression*, Cambridge, Massachusetts, USA; London, England, Harvard: University Press.
- James, Harold (2018). Deglobalization: The Rise of Disembedded Unilateralism. *Annual Review of Financial Economics*, 10 (1): 219–237.
- Kovačević, Radovan (2011). Reforma međunarodnog monetarnog Sistema. *Bankarstvo*, 9–10: 26–51.
- Krugman, Paul (1984). The International Role of the Dollar: Theory and Prospect. In: *Exchange Rate Theory and Practice*, edited by Bilson, John and Richard Marston. Chicago university press. 261–278.
- Milenković, Nataša i Katja Spalović (2013). Intenziviranje rusko-kineske saradnje i transformacija međunarodnog monetarnog sistema. *Ekonomski pogledi*, 15 (2): 35–49.
- Schwab, Klaus and Thierry Malleret (2020). *COVID-19: The Great Reset*, Forum Publishing.
- Stanojević Nataša (2020). Deglobalization of the World Economy and its Effects on the Western Balkan Countries. *Ekonomske teme*, 58 (3): 343–362. [DOI: 10.2478/ethemes-2020-0020]
- Trpulec, Zoran i Srboj Stojanović (1979). *Jedan teoretski koncept ekonomskog razvoja zasnovan na sistemsko-informacionom pristupu*, Ljubljana: Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju.

- Van Bergeijk, Peter (2018). On the brink of deglobalisation...again. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11 (1): 59–72. [DOI: 10.1093/cjres/rsx023]
- Van Bergeijk, Peter (2019). *Deglobalization 2.0. Trade and Openness During the Great Depression and the Great Recession*, Edward Elgar Publishing Limited.
- WEF (2010). *Everybody's Business: Strengthening International Cooperation in a More Interdependent World*. Report of the Global Redesign Initiative. World Economic Forum.
- WEF (2014). *The Reshaping of the World: Consequences for Society, Politics and Business*, World Economic Forum, Davos-Klosters, Switzerland 22–25 January, 2014

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Известия* (2022). К российскому аналогу SWIFT присоединились 70 иностранных банков. *Известия*, 29. јун 2022. Доступно на: <https://iz.ru/1357234/2022-06-29/k-rossijskomu-analogu-swift-prisoedinilis-70-inostrannykh-bankov> Приступљено: 12.12.2022.
- Global Trade Alert 2023. Independent monitoring of policies that affect world commerce. Доступно на: [<https://www.globaltradealert.org/>]. Приступљено: 12. 12. 2022.
- Modi, Narendra (2023). Opening remarks of in Voice of the Global South Summit, 12 January 2023. Доступно на: [https://www.pmindia.gov.in/en/news_updates/pms-remarks-at-opening-session-of-voice-of-global-south-summit-2023/]. Приступљено: 12. 12. 2022.
- Omar, Ameer Abu and Manus Cranny (2023). Saudi Arabia Says Open to Settling Trade in Other Currencies. Bloomberg, 17. januar 2023. Доступно на: [<https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-01-17/saudi-arabia-open-to-talks-on-trade-in-currencies-besides-dollar>]. Приступљено: 12.12.2022.
- WEF (2015). We need to press restart on the global economy, World Economic Forum, Nov 10, 2015: Доступно на: <https://www.weforum.org/agenda/2015/11/we-need-to-press-restart-on-the-global-economy>. Приступљено: 2. 2. 2023.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE RESISTANCE ECONOMY AND THE EMERGENCE OF THE NEW WORLD ECONOMIC ORDER

NATAŠA STANOJEVIĆ

Institute of International Politics and Economics
Makedonska 25, Belgrade, Serbia
natasa.stanojevic@diplomacy.bg.ac.rs

MARKO PAIĆ

Technical College of Academic Studies
Bulevar vojvode Mišića 37, Belgrade, Serbia
paicdmarko@gmail.com

SUMMARY: The subject of the research are systemic changes in the world economic order, both those that led to the formation of the international economic system in its current form, and the current processes that lead to its disintegration. The most important financial, economic and geo-economic mechanisms that enabled the establishment of an economic order based on the dominance of the most developed countries of the West refer to: 1) the abolition of the gold standard, 2) the establishment of the petrodollar mechanism,

and 3) the replacement of the role of the national economy by the dominance of transnational companies. These phenomena have been identified as the basis of the unipolar system of the world economy. As the established system represents a brake on the further development of the economy outside the dominant structure, new emerging powers (BRICS and others) are establishing parallel economic mechanisms that overcome the set limitations. In the article, these processes are conditionally called the *resistance economy*, a term that originally refers to the resistance of an individual economy to the negative effects of the environment. The development of a multi-currency monetary system, the establishment of alternative payment systems, the loss of dollar exclusivity in the energy trade of the Middle East, and the change in the overall relationship of OPEC economies to the demands of the USA were identified as the most important. These processes are not the cause of the disintegration of the existing order, but an obstacle to its restructuring. Since these are concrete, formally and institutionally regulated financial and other economic mechanisms, it can be considered that the process of change from a unipolar to a multipolar system of the world economy is irreversible.

KEYWORDS: restructuration, resistance economy, multipolar economic order, globalization, petrodollar, OPEC

UDC 314(497.11)
UDC 323.3-057.16(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2385031G>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ДИРЕКТНИ И ИНДИРЕКТНИ ЕФЕКТИ ДЕМОГРАФСКИХ СТРУКТУРА НА СТОПУ ПАРТИЦИПАЦИЈЕ У РАДНОЈ СНАЗИ

ВЕРА ГЛИГОРИЈЕВИЋ
vera.gligorijevic@gef.bg.ac.rs

АЛЕКСАНДАР КНЕЖЕВИЋ
aleksandar.knezevic@gef.bg.ac.rs

ДАМЈАН БАКИЋ
damjan.bakic@gef.bg.ac.rs

Универзитет у Београду
Географски факултет
Студентски трг 3/III, Београд, Србија

САЖЕТАК: На стопу економске активности радно способног становништва старост и образовање двојако делују: преко специфичних стопа активности (директни или бихевиорални ефекти) и посредством нумеричке расподеле становништва (индиректни или композитни ефекти). Природа везе између активности, старења и образовања становништва је добро описана у демографској литератури, али је непознато у којој мери на ниво економске активности становништва утичу директна и индиректна компонента старења и образовања, да ли се однос компоненти мења током времена, и може ли се на основу доприноса ове две компоненте прецизније одредити потенцијал за проширење обима радне снаге. У раду се анализира период 2002–2021. година, када су вредности стопе активности у Србији флукутирале, па је било интересантно истражити који су ефекти снажније деловали током две деценије дивергентних трендова опште стопе (опадање током 2002–2011. и раст од 2011. до 2021. године). Претпоставља се да су на ниво економске активности становништва јаче деловали

бихевиорални него композитни ефекти. Анализа је ослоњена на податке „Анкете о радној снази”, а за квантификацију доприноса директне и индиректне компоненте употребљен је у демографији често коришћен метод декомпозиције општих стопа. Резултати су показали да општа стопа активности становништва кореспондира са кретањем учешћа примарног радног контингента (25–55 година), и да је током читавог истраживаног периода структурна компонента била слабије изражена у односу на бихевиоралну, посебно у контингенту женског становништва. Са аспекта образовања добијени су слични резултати: на кретање нивоа економске активности становништва снажније су деловале промене специфичних стопа према нивоу образовања, него промена образовног састава становништва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: старење, образовање, општа стопа активности, радни контингент, декомпозиција, специфичне стопе активности

УВОД

Општа стопа активности радног контингента (стопа партиципације у радној снази) имала је дивергентне трендове у прве две деценије овог века. Подаци су показали да је у Србији на почетку 21. века у радној снази партиципирало 70% радно способног становништва, а да се ниво активности 2011. године спустио на историјски минимум када је у радном контингенту било свега 61,2% активних лица. До 2021. године стопа партиципације у радној снази вратила се на око 70%, односно на ниво који је дуги низ деценија био уобичајен за становништво радног узраста. У исто време је у ЕУ стопа активности становништва континуирано расла, упркос чињеници да су у односу на Србију тржишта рада у ЕУ била изложенија ефектима светске економске кризе из 2008. године, што подупиरे хипотезу да су у Србији на оштар пад нивоа активности у 2011. години, али и на његов опоравак до 2021, деловали поред економских и други фактори.

Није неуобичајено да се трендови на тржишту рада објашњавају утицајем старења и смањења броја становника. Иако старење и опадање укупног и радно способног становништва смањује оквир из кога се регрутује радна снага [Wertheimer-Baletic 1999: 353–355], посебно у емиграционим зонама, није увек јасно на који начин и у којој мери старосни састав и популациона динамика утичу на флукуације нивоа економске активности. Нијансираније тумачење тих процеса је потребно и услед промене очекиваног трајања живота, броја година проведених у здрављу, измењене улоге жена у друштву и економији [Savić i Mihajlović Mihić 2010: 67] и раста активности старијих радника¹ [Mihailović i Mihailović 2011: 19; Радивојевић и Јовановић Гавриловић 2018: 579; Глигоријевић и Васић 2018: 530]. Будући да током периода 2002–2021, у којем се прате промене активности, није било осцилација у трендовима и динамици укупног становништва које је наставило да стари и опада [Радивојевић 2015: 223; Девеџић и Стојилковић Ђатовић 2015: 70–72; Lutz and Gailey 2022: 29; Nikitović 2022: 56; Arandarenko 2022: 98] а да су се промениле специфичне стопе активности, отворено је питање фактора који су у тако кратком периоду

¹ Лица старости између 55–64 године.

довели до великих осцилација стопе партиципације у радној снази, као и питање у којој су мери те варијације узроковане демографским структурама на мезонивоу, односно унутар радног контингента?

Налази студија у којима је истраживана динамика и карактеристике радне снаге у Србији [Глигоријевић и Бакић 2022: 156–157; Стојилковић и Девеџић 2010: 180; Радивојевић и Никитовић 2010: 455–458; Радивојевић 2015: 245–248; Gligorijević et al. 2014: 657–660; Šuković 2009: 86–88] показали су да су у Србији упоредо са депопулацијом и старењем укупног становништва порасле специфичне стопе активности. Најизразитији раст био је у женској популацији, у категорији старијих радника и међу високообразованим лицима, а све мање су у радној снази партиципирали млади, као и мушко становништво. Са променом специфичних стопа активности кореспондирала је средња старост радне снаге, будући да ниже стопе активности старијих радника подмлађују радну снагу, а ниже стопе активности младих доприносе старењу [Bodnar and Nerlich 2020: 106; Nerlich 2018: 52]. То све је помогло да се постави основна претпоставка да је на варијације нивоа активности морао утицати образовни састав становништва, будући да је у истом периоду у Србији порастао удео високообразованих лица радног узраста [Глигоријевић и Бакић 2022: 164; Радивојевић и Јовановић Гавриловић 2018: 577] и да су резултати претходних истраживања показали да је свака следећа кохорта рођених била школованија од претходне [Бакић 2017: 19, 32–34]. Стога се у овом раду истражује у којој мери се промене нивоа економске активности становништва у Србији, забележене између 2002. и 2021. године, могу објаснити променама у специфичним стопама активности за узраст и образовање, а колико променама старосне и образовне структуре становништва.

Истраживање је ослоњено на рад Глигоријевић и Васић [2018] у коме је анализиран допринос старења опадању стопе активности од 2002. до 2011. године, али се овде проширује период истраживања до 2021. године, и старосној дистрибуцији радно способног становништва додаје образовни ниво као варијабла економске активности. Допринос овог рада огледа се и у анализи која је, за разлику од претходне сличне студије рађене за Србију, сада нијансирана и према полу, што је заједно са проширеним временским хоризонтом и образовном димензијом диференцираних стопа, дало нове увиде у демографску основу флукуације економске активности. У раду се најпре језгровито објашњавају теоријска упоришта о утицају образовног, старосног и полног састава на ниво економске активације радно способног становништва, а затим се описује метод декомпозиције. Резултати су приказани одвојено за налазе дескриптивне статистике и декомпозиције, посебно за мушко и женско становништво, а након интерпретације добијених резултата разматране су њихове импликације и смернице за будућа истраживања.

ТЕОРИЈСКА ОСНОВА И ПРЕТХОДНИ РЕЗУЛТАТИ

У овом раду је демографска перспектива формирања величине и структуре радне снаге утемељена у теоријама демографског метаболизма,

животног циклуса и теорији људског капитала. Демографски метаболизам објашњава механизам према коме се структуре становништва мењају померањем кохорти према врху старосне пирамиде. Ова теорија предвиђа да ће се друштва мењати као функција смене генерација, под условом да се кохорте међусобно значајно разликују, и да се важне карактеристике формиране у младости одржавају кроз животни циклус [Lutz 2021: 87]. Рајдер [1965: 848] демографски метаболизам користи да опише масовну замену становништва као процес подстакнут рођењем, животом и смрћу појединаца. Према њему [1965: 854–855] постоји врло мали простор за промене које су појединци спремни да прихвате, а нефлексибилност на промене изразита је када се једном стекну и утврде одређене карактеристике или ставови. Као главну снагу друштвене трансформације он сматра континуирани процес у коме се у друштву појављују нови учесници, а из друштва се повлаче старији. Демографски метаболизам заступа идеју да се пројекцијама становништва могу предвидети и социоекономске промене [Vezina and Belanger 2019: 348–349], будући да неке карактеристике појединаца (образовање, ставови, вредности) имају тенденцију да остану стабилне током животног тока. Демографски метаболизам се може користити и као теорија социоекономских промена с предиктивном снагом, чији циљ није да објасни или предвиди само специфичне демографске варијабле, већ да предвиди социоекономске промене најшире посматрано, од вредности и религије, до вештина и продуктивности радне снаге [Lutz 2013: 89]. образовање представља велики потенцијал за пораст продуктивности радног контингента због тога што се отварају прилике да старије кохорте радника буду замењене образованијим и продуктивнијим млађим генерацијама које улазе на тржиште рада [Barakat and Durham 2014: 410–412; према: Луцу и Гејлију 2022: 27] пројекције становништва за Србију показују да ће образовна постигнућа одраслог становништва Србије бити све већа, и демографским метаболизмом могу ублажити негативне последице старења.

Према теорији животног циклуса број становника, стопе раста, старосни и образовни састав становништва значајно утичу на привреду услед систематских карактеристика људског животног циклуса, по којој продуктивност рада и потрошње варирају са узрастом. У зрелом животном добу продуктивност од рада је највећа, па раст учешћа зрелог становништва у укупној популацији директно доприноси производњи, за разлику од младог и старог становништва које троши више него што својим радом производи. Дужина трајања старосног интервала у коме је лична производња већа од потрошње, у релацији са бројем активних лица тог интервала, има велике импликације на животни стандард и међугенерациске трансфере [Mason et al. 2017: 22]. Према истим ауторима [2017: 31], детаљне процене животног циклуса засноване на рачунима националних трансфера (National Transfer Accounts) указују да ће садашњи облик економског животног циклуса, са високом потрошњом и ниском понудом радне снаге у старијој доби, значајно повећати економске трошкове старења, и да ће високе трошкове старих и младих лица покривати зрело, радно

способно и економски активно становништво. Када раст укупног становништва постане спорији од стопе раста радно способног, и када опадне коефицијент старосне зависности младих, отвара се могућност да друштва остваре демографску дивиденду и повећају коефицијент економске подршке [Lee and Mason 2006: 17]. Према Фурнкранц-Прскавец и Линд [2007: 34] прва демографска дивиденда се може разложити на нумерички и бихевиорални ефекат. Док први означава разлику у стопама раста радно способног и укупног становништва, други ефекат се фокусира на улогу продуктивности, на коју се може утицати мерама штедње, инвестиционом политиком, акумулацијом људског капитала, технолошким развојем итд. У условима када је учешће зрелог становништва високо, међугенерациски трансфери, приватни и јавни, реализују се с мање неизвесности и ризика него у условима када број и учешће зреле популације опада [Lee and Mason 2006: 18; Bloom et al. 2001: 22]. Тада, како то тврди Мејсон [2005: 4], ово демографско оптерећење може резултирати другом демографском дивидендом која означава општи раст богатства и производње услед повећане штедње, која је одговор на веће шансе за дужи животни век и на престанак прихода од рада.

Теорија људског капитала промене у стопи партиципације објашњава на микронивоу што у демографској перспективи значи да се веза образовања и рада посматра на нивоу појединца и објашњава појмом вештина. Вештине потребне за обављање посла се развијају кроз образовање и повећавају продуктивност, а рад образованије особе с већим знањима и вештинама је продуктивнији, више вреди и боље се плаћа, тако да се разлике у висини зарада великим делом могу објаснити бројем година школовања и радним искуством [Mincer 1958: 288–290]. Очекивани поврат улагања у људски капитал (додатне године образовања) кроз радни век као своју противтежу има директне и опортунитетне трошкове (школарине и пропуштене зараде), а што се особа налази у каснијој фази животног циклуса и што су трошкови и ризици одустајања од школовања већи мања је очекивана корист од додатног улагања у људски капитал односно у школовање [Becker 1962: 31; Bills 2003: 452]. Концепт људског капитала на једноставан начин повезује школовање и рад, објашњава одлуке о наставку школовања и има значајну емпиријску потврду у виду дистрибуције зарада у друштву. Ова теорија претпоставља да свако ради на различито продуктивним пословима који захтевају тачно онолико вештина колико их појединац поседује, колико их је стекао градећи лични људски капитал [Schultz 1961: 10]. Таква се теорија темељи искључиво на страни понуде рада, са информацијама о перспективи прихода у тренутку уписа на факултет, и претпоставља да ће потражња за радом бити неограничена а све информације доступне [Sørensen 1983: 271]. За разлику од две претходне теорије, теорија људског капитала може да потврди узрочно-последичне везе између учења, стицања вештина и економских и друштвених исхода [Радивојевић и Јовановић Гавриловић 2018: 580; Matković 2008: 492–494]. Образовање које је главни извор знања и вештина истовремено је и покретач њиховог одржавања током живота [Green and Riddell 2003: 168;

OECD, 2016], а веза између година проведених у образовању и продуктивности је јака [Becker 1962: 39]. На економске резултате утицај имају и друштвене структуре и контекст учења током детињства [Bourdieu 1979: 80], који је важан за стицање и одржавање когнитивних вештина током одраслог доба [Dickinson and Neuman 2006: 37].

Утицај демографских промена на стопу економске активности становништва је у резултатима истраживања најчешће сведен на ефекат расподеле становништва према старости, иако су ефекти који настају услед промењених специфичних стопа далеко јачи од структурних [Loichinger and Prskawetz 2017: 1196; Prskawetz et al. 2005: 175; Глигоријевић и Васић 2018: 531]. На примеру за Сједињене Америчке Државе Гери Бартлес [2013: 22–23] је показао да је више од половине ученог повећања активности мушкараца, старих од 60 до 74 године, између 1985. и 2010. било због повећања образовних постигнућа, а само трећина због повећања специфичних стопа активности. Истражујући факторе који су узроковали пад нивоа активности радно способних лица током прве деценије овог века, и допринос структурне и бихевиоралне компоненте том опадању, Глигоријевић и Васић [2018: 530] су показали да је од 2000. до 2011. године опадање активности претежно било последица дејства бихевиоралних (директних) фактора. Бихевиорални фактори двоструко јаче су деловали него што су деловале промене у саставу становништва по старости, а иако су резултати показали да је и старење (раст учешћа старијих радника) допринело опадању стопе активности, тај структурни допринос је био релативно скроман [Глигоријевић и Васић 2018: 532].

Слични резултати проистекли су и из студије Прскавец и др. [2005] за одабране земље ЕУ, када су квантификовани ефекти старења на промене стопе активности у период 1985–2000. године. И новији налази за земље ЕУ показали су да су промене у старосној структури становништва имале врло малу улогу у променама активности од 2000. до 2010. године, а уочени пад економске активности током тог периода, посебно у категорији мушког становништва, био је последица промена у стопама партиципације специфичним за узраст [Loichinger and Prskawetz 2017: 1193]. То значи да су разлози опадања опште стопе активности били дубљи од самог питања старења радне снаге, на шта је на примеру Србије указала и Радивојевић [2015: 229], наводећи да би за прву деценију овог века општа стопа активности била већа за око 7%, уз претпоставку да жене и мушкарци старији од 50 година партиципирају у радној снази по истим стопама као њихови вршњаци у ЕУ.

МЕТОД

Методологија истраживања се у овом раду може поделити на неколико фаза. У почетној фази су идентификовани трендови економске активности становништва Србије од 1991. до 2021. године, посебно за Србију и за земље ЕУ, с циљем да се утврди да ли су стопе активности радног контингента у Србији варирале различито у односу на ЕУ. Након тога, дескриптивно-статистичким методом анализиран је старосни и образов-

ни састав радног контингента Србије од 2000. до 2021. године. Старосни састав радног контингента је приказан учешћем три старосне категорије радно способних лица: млади (15–24), зрело радно способно становништво (25–54) и старија лица радног узраста (55–64). Синоними који у литератури постоје за ове три категорије радно способних лица јесу млади радници, примарни радни контингент и старији радници. Специфичне стопе активности су израчунате за петогодишње старосне групе и приказане уз помоћ тзв. криве активности за 1991, 2002, 2011. и 2021. годину, а образовна структура радног контингента изражена је дистрибуцијом становништва према три категорије: лица са основном школом (категорије ISCED 1 и 2), са средњом (ISCED 3) и лица са терцијарним образовањем (ISCED 5, 6 и 7). Када су подаци допуштали, старосна и образовна структура радног контингента су анализиране посебно за мушко и женско становништво. Сви подаци који су коришћени за метод декомпозиције добијени су редовним истраживањима *Анкете о радној снази* [РЗС: 2022] и доступни су на сајту РЗС и Еуростата, док су подаци дескриптивне статистике делом ослоњени и на резултате *Пописа становништва и домаћинства Републике Србије* за 1991. и 2002. годину [РЗС 1995: 156–158; РЗС 2003а: 14; РЗС 2003б: 12].

Декомпозициони метод је употребљен у другој фази истраживања. Међу методама декомпозиције постоје одређене техничке разлике које не утичу на исход резултата, што чини да одабир оптималног приступа претежно зависи од проблема истраживања и природе расположивих података. У овом раду користи се метод Дас Гупте [1993] прилагођен подацима поновљених трансферзалних истраживања. У случају укрштених података настаје онолико ефеката колико је обележја укључено у анализу, али се аутоматски генерише и један ефекат више у односу на број обележја. То је ефекат специфичних стопа, за који се у раду користи термин директни или бихевиорални ефекти. У случају када делује само један фактор (на пример старост) настаће два ефекта, када делују два фактора настаће три ефекта итд.

Пошто је разлика између стопе партиципације у радној снази 2002. и 2011. године раније декомпонована [Глигоријевић и Васић 2018], овде се ишло даље, па је декомпонована промена која је забележена у наредној деценији, односно пораст од око 10 процентних поена остварен у периоду 2011–2021. године. Промена у вредности опште стопе активности разложена је на ефекат промене старосног састава (I-ефекат) и на ефекат промењених специфичних стопа према старости (R-ефекат).

Према Дас Гупти [1993: 101] у случају декомпозиције када постоји само један фактор, старост (I), разлика између опште стопе активности у 2011. и 2021. године може се изразити на следећи начин:

$$t. - T. = R \text{ ефекат} + I \text{ ефекат} = [R(\bar{t}) - R(\bar{T})] + [I(\bar{a}) - I(\bar{A})] \quad (1)$$

Где су:

$t. - T.$ – разлика у вредности опште стопе активности

$R(\bar{T})$ – стандардизована стопа активности ако је стандард средњи број становника. Односи се на популацију 1 (из 2011. године)

$$R(\bar{T}) = \sum_i \frac{\frac{n_i}{n_{\cdot}} + \frac{N_i}{N_{\cdot}}}{2} T_i \quad (2)$$

$I(\bar{A})$ – стандардизована стопа активности ако је стандард средња вредност специфичних стопа активности по старости. Односи се на популацију 1 (из 2011. године)

$$I(\bar{A}) = \sum_i \frac{t_i + T_i}{2} A_i \quad (3)$$

$R(\bar{t})$ и $I(\bar{a})$ имају исти израз као претходна два навода, осим што се односе на популацију 2 (из 2021. године).

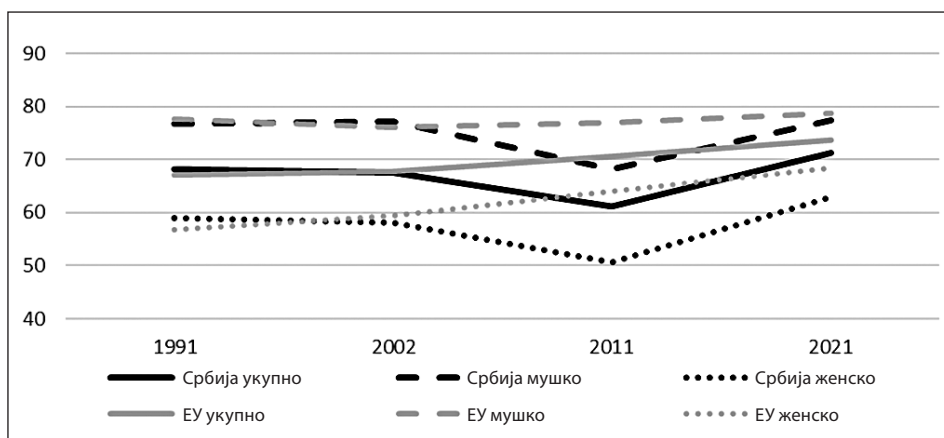
Након тога је израчунато која је петогодишња старосна група највише допринела укупном расту опште стопе између 2011–2021. године, па је декомпонован пораст стопе активности за ту старосну групу. Елиминацијом утицаја старосног састава насталом посматрањем само једне старосне групе, отворио се простор за истраживање значаја и других фактора, као што је образовање, па је за издвојену старосну групу разлика опште стопе активности од 2011. до 2021. године декомпонована на ефекат унапређења образовне структуре и ефекат промењених стопа активности специфичних за сваки ниво образовања. Декомпозиција је и у овом случају генерисала два ефекта: композитни (образовни састав), и директни (ефекат специфичних стопа активности према нивоу образовања). Налази добијени декомпозицијом за укупно становништво и за најдинамичнију петогодишњу старосну групу, дају се у наредном одељку заједно са дискусијом главних резултата.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Економска активност становништва Србије током прве две деценије 21. века је имала дивергентне трендове: у првој деценији је опадала а у другој расла. Разлике које су настајале биле су знатне, и у оба случаја у релативној вредности износиле око 10 процентних поена, због чега се поставило питање демографских и економских фактора који су у Србији узроковали тако велике осцилације у само две деценије.

Са Слике 1 види се да су између Србије и ЕУ разлике у нивоу економске активности становништва радног узраста настале тек после 2002. године, и док су у Србији стопе активности флукутирале (опадале током периода 2002–2011, а расле у периоду 2011–2021), дотле су у земљама ЕУ непрекидно расле. Традиционално више стопе активности мушкараца у односу на женску популацију задржале су се током читавог периода који је био обухваћен анализом, с тим да су у Србији полне разлике биле из-

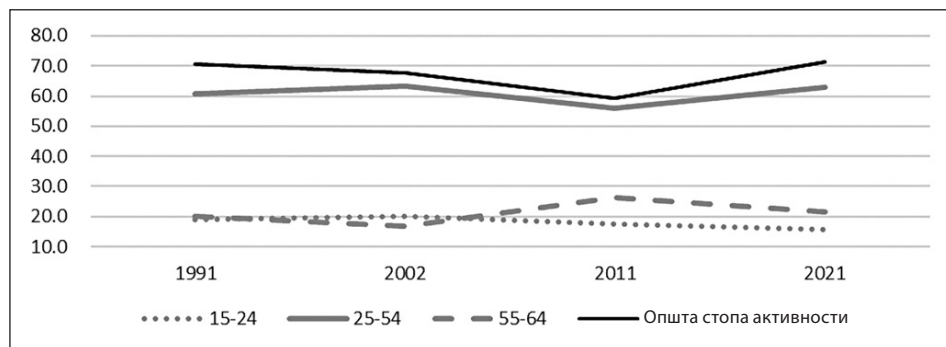
разитије. До 2021. године стопе активности мушкараца у Србији приближиле су се просечним вредностима за мушко становништво Европске уније, а јаз између жена у Србији и жена у ЕУ се задржао (63% према 69%, респективно). Поређење са ЕУ је имало сврху да покаже да се оштар пад стопе активности у Србији током прве деценије овог века не може објаснити само утицајима транзиције или светске економске кризе из 2008. године, будући да су стопе партиципације у радној снази у ЕУ расле у читавом кризном и посткризном периоду (Слика 1), иако су њихова тржишта рада била изложенија од српског. Утицаји локалних економских (не)прилика тешко могу објаснити дивергентне трендове (пад стопе партиципације за око 10 процентних поена, па онда раст за исти релативни износ), будући да је процес економске транзиције трајао и током друге деценије овог века, и да још увек није завршен.

Слика 1. Стопа партиципације у радној снази

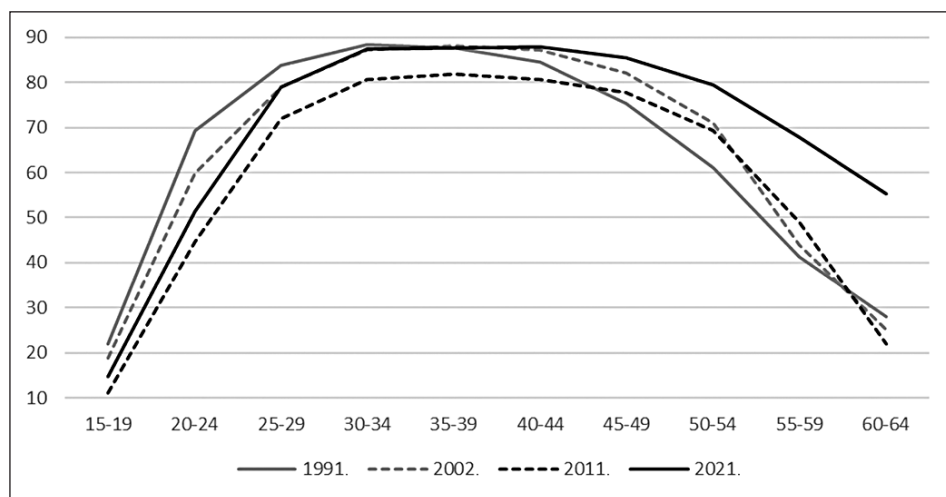
Демографски фактори који одређују стопу партиципације у радној снази изискују нијансиранију анализу. Трендови и структуре радноспособног становништва, који су приказани на сликама 2 и 3, послужили су да се објасни природа веза између флукуације учешћа старосних група, промене специфичних стопа активности по старости и дивергентних трендова активности током прве две деценије овог века. Слика 2 показује кретање учешћа три старосне групе (млади 15–24, примарни радни контингент 25–54, старији радници 55–64) у укупном броју радно способног становништва, а осим кретања учешћа старосних група, на Слици 2 је приказано и кретање опште стопе активности лица старих између 15–64 године. Будући да се види да стопа партиципације у радној снази кореспондира са учешћем примарног радног контингента, и да опада када опада учешће лица 25–54 године и обрнуто, расте када расте и њихов удео у радном контингенту, јасно је да је на флукуацију укупне активности

највећи утицај имало колебање удела зрелог становништва (55–64), да је тренд активности становништва прилично неосетљив на колебање удела младих, и нешто осетљивији на колебање учешћа старијих радника у укупном становништву 15–64 године.

Слика 2. Старосни састав и стопа активности радног контингента (1991– 2021. година)

Осим промена у саставу радног контингента према старости, током последње две деценије су се промениле и стопе активности специфичне за узраст и пол (Слика 3). Стопе економске активности су на почетку радног узраста увек ниске, и у вези су са школовањем становништва, а ниске су и пред крај радног узраста, што је у складу са правном регулативом у области рада и са здравственим статусом лица у последњем десетогодишћу (55–64 године). Специфичан ток економског активирања становништва током радног века у Србији био је сличан за мушкарце и жене, док су разлике постојале само у нивоу активирања [Радивојевић 2015: 228]. Са Сlike 3, на којој су приказане промене криве активности укупног становништва, види се да су највише стопе активности у контингенту зрелог радно способног становништва (примарни радни контингент), без обзира о ком периоду је реч, а да су знатно ниже у друге две групе, у категорији младих и старијих радника, што у релацији са осцилацијама учешћа у укупном броју лица 15–64 године, увелико објашњава кретање вредности општих стопа. У периоду када је стопа активности радног контингента за свега десет година опала за око 10 процентних поенан, специфичне стопе активности су опале у свим петогодишњим групама изузев две (лица стара 50–54 године и 55–59 година), док су у наредној деценији, када је у истом релативном износу забележен раст опште стопе активности, специфичне стопе су порасле у апсолутно свакој петогодишњој групи. Највеће повећање специфичних стопа активности је у том периоду забележено у старосној групи 55–64 године (иако је раст био осетан и у групи 50–54).

Слика 3. Промена криве активности становништва Србије (1991–2021. година)

Према резултатима анкете о радној снази [РЗС, 2022: 15], у 2021. години су, у односу на 2011. годину стопе економске активности женског становништва порасле у свим старосним групама, док је код мушког становништва пораст изостао само у десетогодишту од 35–45 година старости. У обе категорије лица, и мушког и женског, пораст активности је био најизразитији у групи старијих радника (55–64 године).

КВАНТИФИКАЦИЈА ДИРЕКТНИХ И ИНДИРЕКТНИХ ЕФЕКТА ОБРАЗОВАЊА И СТАРЕЊА

Резултати описани у наставку рада односе се на главне налазе декомпозиције стопе активности радно способног становништва и дати су одвојено за прву и другу деценију 21. века. У другом делу резултата описани су налази декомпозиције стопе активности старијих радника (55–64 године), будући да је анализа показала да су стопе активности највише порасле у тој старосној групи. У овом случају декомпозиција је подразумевала другу варијаблу, образовање, и раздвајање ефекта образовне структуре старијих радника од промене специфичних стопа активности према њиховом нивоу образовања.

Истражујући промене нивоа активности током прве деценије овог века и раздвајајући допринос директних и индиректних ефеката старосне структуре, Глигоријевић и Васић [2018: 531] су установили да је од 2002. до 2011. године општа стопа активности радног контингента опала за око 9 процентних поена, и да је 64% остварене разлике био директни, бихевиорални ефекат, док је 35,97% разлике настало захваљујући промени старосног састава становништва. За прву деценију утврђено је, такође,

да су специфичне стопе активности варирале а старосна структура остала идентична, опште стопе би износиле у 2002. години 66,01% и 2011. години 60,67%, дајући разлику од 5,34 процентна поена. Или, у случају да су до 2011. године специфичне стопе активности остале идентичне као што су биле у 2002. години, уз уважавање процеса старења радног контингента, разлика која би настала износила би свега три процентна поена [Глигоријевић и Васић 2018: 531].

За разлику од резултата декомпозиције који су наведени за прву деценију 21. века, током које је стопа активности становништва Србије опадала, у периоду 2011–2021. године, општа стопа активности је расла, а пораст је декомпонован као што је приказано у Табели 1.

Табела 1. Декомпозиција промене нивоа активности становништва радног узраста (2011–2021)

Стопа активности	Стандардизација		Декомпозиција	
	Србија 2021. (популација 2)	Србија 2011. (популација 1)	Разлика (ефекти)	Дистрибуција ефеката у процентима
I стандардизоване стопе активности	70,5	62,6	7,9 (Ефекат специфичних стопа, R)	76%
R стандардизоване стопе активности	67,8	65,3	2,5 (Ефекат старосне структуре, I)	24%
Општа стопа активности лица старости 15–64 године	71,5	61,2	10,4	100%

Извор: Обрачун аутора на основу података Еуростата

Између 2011. и 2021. године општа стопа активности лица радног узраста порасла је за више од 10 процентних поена (Табела 1), а та разлика остварена је као комбинован ефекат промене специфичних стопа активности и старосног састава. Иако су и старосни састав и специфичне стопе имале позитиван предзнак, односно обе су доприносиле порасту опште стопе, ефекат пораста специфичних стопа далеко је надмашио значај старосног састава, и узроковао $\frac{3}{4}$ укупног пораста опште стопе.

Промена старосног састава, која је доминантно била обележена померањем становништва ка примарном радном контингенту (25–54) у дистрибуцији ефеката је учествовала са свега $\frac{1}{4}$ (Табела 1). То значи да је и поред већ споменутог подмлађивања радног контингента, далеко битнији фактор повећања нивоа активности било понашање становништва (бихевиорални ефекти). Из табеле се види да би у случају да се нису мењале специфичне стопе активности по старости, сâм старосни састав

допринео врло скромном расту опште стопе активности, од свега 2,5 процентних поена. Такође, под претпоставком да се од 2011. до 2021. године задржала иста старосна структура, варијације у вредности специфичних стопа дале би разлику од 7,9 процентних поена. Ови резултати су у складу са налазима сличних студија који су, такође показали да бихевиорални фактори утичу на индикаторе тржишта рада, и да су у највећем броју случајева снажнији од демографских [Johnson 2002: 120; Prskawetz et al. 2005: 180–181; Prskawetz and Veliov 2008: 3757; Garloff et al. 2013: 392, 396–397; Loichinger and Prskawetz 2017: 1199].

Други корак у анализи фактора који су допринели порасту нивоа економске активности становништва Србије од 2011. до 2021. године била је детаљнија анализа старосне групе која је порасту активности највише допринела. У Табели 2 приказана је промена специфичних стопа активности према петогодишњим старосним групама, која је показала да је код жена и мушкараца највише порасла активност лица старих од 55–64 године. Стога је за последње десетогодиште радног узраста у анализу додат још један фактор – образовање, а истом декомпозиционом методом којом је раније анализиран старосни састав и промена специфичних стопа по старости, овде је декомпонован ефекат образовања на допринос образовне структуре и допринос стопа активности специфичних према образовању. Интересовало нас је да ли је за раст економске активности старијих радника (55–64 године) више заслужна њихова редистрибуција према школској спреми или раст партиципације у радној снази појединих образовних категорија.

Табела 2. Промене вредности специфичних стопа активности у Србији (2011–2021)

Старост	Жене			Мушкарци		
	Стопе активности					
	2011.	2021.	Разлика (процентни поен)	2011.	2021.	Разлика (процентни поен)
15–19	5,2	10,5	5,3	12,4	18,6	6,2
20–24	35,9	40,2	4,3	55,9	62,0	6,1
25–29	68,4	71,1	2,7	80,5	86,6	6,1
30–34	77,3	81,5	4,2	90,4	93,0	2,6
35–39	79,2	82,5	3,3	91,7	92,6	0,9
40–44	78,3	83,2	4,9	92,9	92,5	-0,4
45–49	74,2	80,0	5,8	88,0	91,0	3,0
50–54	62,4	73,5	11,1	78,7	85,7	7,0
55–59	34,1	58,6	24,5	65,0	77,8	12,8
60–64	23,8	44,9	21,1	51,0	66,6	15,6

Извор: Обрачун аутора на основу анкете о радној снази за Републику Србију и базе података Еуростата

Образовна постигнућа укупног и радно способног становништва су се од 2000. године значајно померила према вишим категоријама [Радиојевић и Јовановић Гавриловић 2018: 578; Глигоријевић и Бакић 2022: 164–165; KC et al. 2010: 409–410]. Промене у образовној структури су динамичније у категорији женског становништва [Бакић and Gligoriјевић 2022: 15; Gligoriјевић i Бакић 2022: 80–81], посебно на нивоу терцијарног образовања (Табела 3). Резултати који се дају у табелама 3, 4 и 5 требало би да пруже одговор на питање у којој мери је образовање допринело динамичности радне снаге, и конкретније, колико су директни и индиректни ефекти образовања утицали на пораст стопе активности старијих радника током последње деценије.

Табела 3. Образовна структура и специфичне стопе активности према образовању и полу, за лица стара 55–64 године у Србији (2011. и 2021)

				2011. (популација 1)		2021. (популација 2)	
Пол	J	Ниво образовања	K	Njk	Tjk	njk	tjk
Мушкарци	1	ISCED 1,2	1	170,5	51,4	94,6	59,7
Мушкарци	1	ISCED 3	2	324,3	46,6	275,4	65,8
Мушкарци	1	ISCED 5, 6,7	3	107,6	63,5	76,0	78,0
Укупно					51		66,6
Жене	2	ISCED 1,2	1	298,2	23,9	144,6	31,2
Жене	2	ISCED 3	2	266,8	17,1	263,0	44,1
Жене	2	ISCED 5, 6,7	3	87,6	43,7	84,8	70,5
Укупно					23,8		44,8

Извор: Обрачун аутора на основу анкете о радној снази за Републику Србију и базе података Еуростата

У Табели 3 представљени су подаци о дистрибуцији становништва према образовању и полу у 2011. и 2021. години (Njk, njk), и подаци који се односе на стопе активности специфичне за ниво образовања мушког и женског становништва (Tjk, tjк), који су послужили да се поступком који је описан у методологији рада, декомпонује пораст стопе активности мушкараца и жена остварен током последње деценије. Стопа економске активности старијих радника је од 2011. до 2021. године порасла у обе категорије становништва, посматрано према полу. Пораст је био изразитији код женског становништва и у релативној вредности износио је 21 процентни поен, док је код мушкараца старости 55–64 године пораст био умеренији (15,6 процентних поена). Из Табеле 3 запажа се да је активност старијих радника порасла највише у категорији жена са средњим и високим образовањем и мушкараца са средњом школом, а колико су порасту допринеле директна и индиректна компонента образовања приказано је у табелама 4 и 5.

Табела 4. Декомпозиција пораста економске активности жена старости 55–64 године

Стопа активности	Стандардизација		Декомпозиција	
	Србија 2021. (популација 2)	Србија 2011. (популација 1)	Разлика (ефекти)	Дистрибуција ефеката у процентима
К стандардизоване стопе активности	43,3	23,7	19,6 R= ефекат стопа специфичних према образовању	92,8
R стандардизоване стопе активности	34,2	32,7	1,5 K= ефекат образовне структуре	7,2
Општа стопа активности жена старости 55–64	44,8	23,8	21,1	100

Извор: Обрачун аутора на основу података из Табеле 3

Раст економске активности жена старости 55–64 године готово је у потпуности настао као последица повећања специфичних стопа активности према образовању, услед којих је остварено чак 92,8% укупне промене вредности опште стопе од 2011. до 2021. година. Померање женског становништва према вишим образовних нивоима допринело је укупном порасту активности са свега 7%, а највише су порасле стопе активности жена са средњом школом и терцијарним образовањем (више него дупло у обе образовне категорије) што је сагласно са резултатима сличних студија [Loichinger and Prskawetz 2017: 1199] у којима је раст активности жена у категорији 55–64 био најдинамичнији у категорији жена са средњом школом.

Табела 5. Декомпозиција промене нивоа активности мушкараца старости 55–64 године

Стопа активности	Стандардизација		Декомпозиција	
	2021. (популација 2)	2011. (популација 1)	Разлика (ефекти)	Дистрибуција ефеката у процентима
К стандардизоване стопе активности	66,4	50,7	15,7 R= ефекат стопа специфичних према образовању	100,6
R стандардизоване стопе активности	58,5	58,6	-0,1 K= ефекат образовне структуре	-0,6
Општа стопа активности мушкараца старости 55–64	66,6	50,9	15,6	100

Извор: Обрачун аутора на основу података из Табеле 3

Слично као и код жена, мушкарци у групи 55–64 повећали су стопе партиципације у радној снази највише у категорији средњег образовања, затим терцијарног и најмање међу лицима са основном школом, што је у складу са променама образовне структуре старијих радника. У расподели ефеката на бихевиоралну и композитну компоненту, опажа се да је позитивно деловала бихевиорална, а негативно композитна, што значи да је пораст стопа активности специфичних према образовању био искључиви узрок раста економске активности мушкараца старости 55–64. Негативно је на стопу активности деловала промена образовне структуре мушког становништва, јер је, иако у скромном релативном износу, ипак дошло до померања (концентрације) мушког старијег становништва ка образовним категоријама у којима су специфичне стопе активности ниже.

ЗАКЉУЧАК

Током друге половине 20. века стопа партиципације у радној снази у Србији износила је око 70%, а те релативно високе и стабилне стопе активности становништва опале су после 2000. године. Услед старења, крупних економских и друштвених промена, али и доприноса светске економске кризе из 2008. године, стопа партиципације у радној снази свој историјски минимум забележила је у 2011. години, када је у радној снази учествовало свега 61,2% становништва способног за рад. Најновији подаци су показали да се, после деценије опадања, стопа партиципације 2021. године вратила на ниво с почетка овог века, што је отворило питање фактора који су преокренули опадајући тренд, а посебно ако се зна да се смањио демографски оквир из кога се регрутује радна снага.

Промене стопе активности становништва Србије у периоду 2002–2021. година које су приказане у овом раду декомпоноване су на допринос старосног састава и допринос стопа активности специфичних према старости, а након те фазе је за старосну групу 55–64 године декомпонован пораст активности на допринос образоване структуре и допринос специфичних стопа активности према образовним нивоима. За декомпоновање промене употребљен је метод декомпозиције општих стопа, који је у демографији утемељен у поступку стандардизације, а резултати су показали да на промене економске активности становништва све већи утицај имају специфичне стопе активности, а да се значај композиције становништва смањује. Старосни састав је у разлици стопе економске активности од 2011. до 2021. године учествовао са око 1/4, док су промене образаца понашања, односно специфичне стопе активности дале чак $\frac{3}{4}$ укупне промене током тог периода. Сличан однос компоненти забележен је и у случају образовања старијих радника, односно стопе активности специфичне према образовању деловале су позитивно и биле одговорне за више од 90% промене вредности стопе активности жена старости 55–64 године, и 100% промене у категорији мушкараца исте старости.

Резултати су значајно допринели разумевању детерминистичке основе промене нивоа економске активности становништва Србије. Потврђено

је и на примеру Србије да стопа радно способног становништва кореспондира са кретањем учешћа примарног радног контингента, да промена старосног састава скромно учествује у укупној промени стопе активности, а искорак у разумевању фактора који одређују ниво партиципације у радној снази су резултати који потврђују допринос промене специфичних стопа активности. Раздвајање ефекта специфичних стопа од ефекта структуре је пионирски покушај да се дубље сагледа улога демографских, али и економских фактора активације становништва, будући да специфичне стопе представљају одраз понашања становништва и индивидуалних избора (да ли ће се лице активирати у датим подстицајима из окружења). На подизање специфичних стопа активности може се утицати мерама јавних политика, за разлику од састава становништва који је обликован дуготрајним и често иреверзибилним демографским процесима. Када се резултати овог рада доведу у везу са будућим демографским трендовима, јасно је да ће улазеће кохорте у радну доб бити све образованије и на тај начин умањити негативан притисак старења на партиципацију у радној снази, и да ће потенцијал за проширење обима радне снаге бити у категорији жена, старијих радника и високообразованих лица.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бакић, Дамјан (2017). *Образовни циклус ђири генерације*. Мастер рад. Београд: Географски факултет.
- Глигоријевић, Вера и Петар Васић (2018). Допринос старења опадању стопе активности: квантификација декомпозицијом методом. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 167 (3): 525–535.
- Глигоријевић, Вера и Дамјан Бакић (2022). Људски капитал и радна снага у Србији: Потенцијали и ограничења. У: Гордана Војковић и Вера Глигоријевић (ур.), *Становништво Србије – како управљати демографским изазовима*, Београд: Географски факултет, 145–165.
- Девеџић, Мирјана и Јелена Стојилковић Ђатовић (2015). *Демографски профил сјаорој сјаановништва Србије*. Београд: Републички завод за статистику.
- Радивојевић, Биљана и Владимир Никитовић (2010). Одрживост радне снаге у условима интензивног старења. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 131 (2): 455–464.
- Радивојевић, Биљана (2015). Економске структуре становништва. У: Владимир Никитовић (ур.), *Појулација Србије јочейком 21. века*, Београд: Републички завод за статистику, 222–261.
- Радивојевић, Биљана и Биљана Јовановић Гавриловић (2018). Ниска економска активност старијег становништва у Републици Србији – узроци и последице. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 167 (3): 573–584.
- Република Србија. Републички завод за статистику (1995). *Сјаановништво и домаћинсјава Републике Србије јрема јойису 1991. јогине*. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2003а). *Појис сјаановништва, домаћинсјава и сјаанова у 2002. – књија 2: Пол и сјааросј*. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2003б). *Појис сјаановништва, домаћинсјава и сјаанова у 2002. – књија 5: Акјивносј и јол*. Београд: РЗС.
- Република Србија. Републички завод за статистику (2022). *Анкејја о радној снази 2021*. Београд: РЗС.

- Стојиљковић, Јелена и Мирјана Девеџић (2010). Однос броја пензионера и запослених у контексту демографског старења у Србији. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 131 (2): 177–186.
- Arandarenko, Mihail (2022). Migracije, kvalifikacije i tržište rada. U: Danilo Vuković (ur.), *Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022: Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene*, Beograd: UNDP Srbija, 98–116.
- Bakić, Damjan and Vera Gligoriјеvić (2022). The change in educational assortative mating in Serbia and Slovenia, 1970–2020. *Acta geographica Slovenica*, 62 (2): 7–22.
- Barakat, Bilal and Rachel E. Durham (2014). Future Education Trends. In: Wolfgang Lutz, et al. (ed.), *World Population and Human Capital in the 21st Century*, London: Oxford University Press, 397–433.
- Becker, Gary S. (1962). Investment in human capital: A theoretical analysis. *Journal of Political Economy*, 70 (5: 2): 9–49.
- Bills, David B. (2003). Credentials, Signals, and Screens: Explaining the Relationship between Schooling and Job Assignment. *Review of Educational Research*, 73 (4): 441–469.
- Bloom, David; David Canning and Jaypee Sevilla (2001). *Economic Growth and the Demographic Transition*. Working Paper 8685. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Bodnár, Katalin and Carolin Nerlich (2020). Drivers of rising labour force participation – the role of pension reforms. *ECB Economic Bulletin*, 5: 100–124.
- Bourdieu, Pierre (1979). Symbolic Power. *Critique of Anthropology*, 4 (13): 77–85.
- Burtless, Gary (2013). *The Impact of Population Aging and Delayed Retirement on Workforce Productivity*, Working Papers 11, Chestnut Hill: Center for Retirement Research.
- Das Gupta, Prithwis (1978). A general method of decomposing a difference between two rates into several components. *Demography*, 15 (1): 99–112.
- Dickinson, David K. and Susan B. Neuman (2006). *Handbook of early literacy research*. New York: Guilford Press.
- Fürnkranz-Prskawetz, Alexia and Thomas Lindh (2007). *The Relationship Between Demographic Change and Economic Growth in the EU*. Research report 32. Vienna: Vienna Institute of Demography.
- Garloff, Alfred, Carsten Pohl and Norbert (2013). Do small labor market entry cohorts reduce unemployment? *Demographic Research*, 29 (15): 379–406.
- Gligoriјеvić, Vera; Natalija Mirić and Petar Vasić (2014). Is skills renewal in ageing workforce possible? Evidence from Serbia. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 148 (3): 653–664.
- Gligoriјеvić, Vera i Damjan Bakić (2022). Opadanje obrazovne hipergamije u bivšim jugoslovenskim republikama, *Stanovništvo*, 60 (1): 69–96.
- Green, David and Craig W. Riddell (2003). Literacy and earnings: An investigation of the interaction of cognitive and unobserved skills in earnings generation. *Labour Economics*, 10 (2): 165–184.
- Johnson, Paul (2002). The impact of ageing: the supply of labour and human capital. In: Horst Siebert (ed.), *Economic Policy for Ageing Societies*. Berlin: Springer, 111–130.
- K. C., Samir, Bilal Barakat, Anne Goujon, Vegard Skirbekk, Warren Sanderson and Wolfgang Lutz (2010). Projection of populations by level of educational attainment, age, and sex for 120 countries for 2005–2050. *Demographic research*, 22 (15): 383–472.
- Lee, Ronald, and Andrew Mason (2006). What Is the Demographic Dividend? *Finance and Development*, 43 (3): 16–19.
- Loichinger, Elke and Alexia Prskawetz (2017). Changes in economic activity: The role of age and education. *Demographic Research*, 36 (40): 1185–1208.
- Lutz, Wolfgang (2013). Demographic metabolism: A predictive theory of socioeconomic change. *Population and Development Review*, 38: 283–301.

- Lutz, Wolfgang (2021). *Advanced Introduction to Demography*. London: Edward Elgar Publishing.
- Lutz, Wolfgang and Nicholas Gailey (2022). *Depopulation as a Policy Challenge in the Context of Global Demographic Trends*. Belgrade: UNDP Serbia.
- Mason, Andrew (2001). Demographic Transition and Demographic Dividends in Developed and Developing Countries. United Nations Expert Group Meeting: *Social and Economic Implications of Changing Population Age Structures*. Mexico City: UNPD.
- Mason, Andrew; Ronald Lee, Michael Abrigo and Sang-Hyop Lee (2017). *Support Ratios and Demographic Dividends: Estimates for the World*. United Nations Population Division Technical Report. New York: UNDP.
- Matković, Teo (2008). Tko što radi? Dob i rod kao odrednice položaja na tržištu rada u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 15 (3): 479–502.
- Mihailović, Srećko i Vojislav Mihailović (2011). *Stariji radnici – neki na poslu, a neki ni posla ni penzije*. Beograd: Centar za demokratiju.
- Mincer, Jacob (1958). Investment in human capital and personal income distribution. *The Journal of Political Economy*, 66 (4): 281–302.
- Nerlich, Carolin (2018). The 2018 Ageing Report: population ageing poses tough fiscal challenges, *ECB Economic Bulletin*, 4: 51–60.
- Nikitović, Vladimir (2022). Višeslojna priroda depopulacije u Srbiji – noviji trendovi i izgledi. U: Danilo Vuković (ur.), *Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022: Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene*, Beograd: UNDP Srbija, 54–72.
- OECD (2016). *Skills matter: Further results from the survey of adult skills*. Paris: OECD.
- Prskawetz, Alexia, Barbara Zagaglia, Thomas Fent and Vegard Skirbekk (2005). Decomposing the change in labour force indicators over time. *Demographic Research*, 13 (7): 163–188.
- Prskawetz, Alexia and Vladimir M. Veliov (2007). Age-specific dynamic labor demand and human capital investment. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 31 (12): 3741–3777.
- Ryder, Norman (1965). The Cohort as a Concept in the Study of Social Change. *American Sociological Review*, 30 (6): 843–861.
- Savić, Mirko i Svetlana Mihić (2010). Varijacije na tržištima rada u Evropi sa aspekta pola, *Stanovništvo*, 48 (2): 53–74.
- Schultz, Theodore W. (1961). Investment in human capital. *American Economic Review*, 51 (5): 1–17.
- Sørensen, B. Aage (1983). Sociological research on the labor market: Conceptual and methodological issues. *Work and Occupations*, 10 (3): 261–287.
- Šuković, Danilo (2009). Stanovništvo Srbije u fokusu tržišta rada. *Stanovništvo*, 47 (2): 85–99.
- Vézina, Samuel and Alain Bélanger (2019). Impacts of education and immigration on the size and skills of the future workforce. *Demographic research*, 41 (12): 331–366.
- Wertheimer-Baletić, Alica (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Nakladnička kuća MATE.

DIRECT AND INDIRECT EFFECTS OF DEMOGRAPHIC STRUCTURES ON THE LABOUR FORCE PARTICIPATION RATE

VERA GLIGORIJEVIĆ
vera.gligorijevic@gef.bg.ac.rs

ALEKSANDAR KNEŽEVIĆ
aleksandar.knezevic@gef.bg.ac.rs

DAMJAN BAKIĆ
damjan.bakic@gef.bg.ac.rs

University of Belgrade
Faculty of Geography
Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The composition of the workforce according to education and age is an important determinant of the labour force participation rate. Education and age of the working-age population determine the level of economic activity through specific activity rates (direct effect) and through the numerical distribution of the population according to educational and age categories (indirect effect). The nature of the basic relationship between demographic structures and the level of activity is already well known and explained, but in previous works in which changes in the level of economic activity were investigated, there is a lack of analyses that would break down the difference in the value of the general rate of activity of the labour contingent into the contribution of the components that participate in that change, which would create space for public policies and the implementation of measures aimed at expanding the scope of the workforce. Therefore, this scientific paper quantifies the indirect (composite) and direct (behavioural) effects of the educational and age structure of the workforce during the period 2002–2021. It is assumed that for oscillations in the level of activity there was a more significant contribution of behavioural effects, that is, compared to composite effects, they had a stronger influence both when the labour force participation rate was falling (2002–2011) and when it was growing (2011–2021). The analysis is based on data from the Labour Force Survey, and the method of decomposition of general rates, often used in demography, was used to quantify the individual contribution of effects.

KEYWORDS: demographic structures, participation rate, labour contingent, decomposition, specific activity rates, ageing, education

UDC 159.922.63
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2385051K>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

МОДЕЛИ УСПЈЕШНОГ СТАРЕЊА

ДЕЈАН КАНТАР

Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет
Катедра за психологију
Булевар војводе Петра Бојовића 1А
Бања Лука, Република Српска / Босна и Херцеговина
dejan.kantar@ff.unibl.org

САЖЕТАК: Концепт успјешног старења веома је важан за разумијевање позитивних аспеката старије доби. Међутим, иако је присутан у научној литератури више од пола вијека, још увијек није сасвим јасно шта се под њим подразумева, што овај концепт чини својеврсним изазовом за научна истраживања. Како би се стекла јаснија слика о комплексности овог феномена, у раду ће бити представљени, а затим и критички сагледани модели којима се репрезентује успјешно старење, а настали су у оквирима биомедицинског и психо-социјалног приступа. Како би се препознали њихови научни и практични доприноси, односно ограничења, посебна пажња биће посвећена њиховим међусобним релацијама. На темељу анализе биће понуђене и сугестије за будућа емпиријска проучавања овог феномена.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: концепт успјешног старења, модели успјешног старења, биомедицински приступ, психо-социјални приступ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Премда се може сматрати да старење заправо почиње од тренутка рођења, човјек обично постаје свјестан овог процеса тек кад се јаве први знаци слабости, озбиљније болести и сл. У складу с тим, истраживачи су дуго били усмјерени на хроничне болести и опадање у различитим аспектима функционисања, истичући их као главна обиљежја старења. Међутим, у новије вријеме, нарочито у посљедње двије деценије, појавио се већи број истраживања који старењу не приступају на тако песимистичан начин, чему је свакако допринијела и чињеница да популација у инду-

стријализованим земљама све више стари [Anderson & Hussey 2000; World Health Organization, 2021]. С тим у вези, посебно треба истакнути концепт који се у научној литератури први пут појавио шездесетих година прошлога вијека – концепт *успјешног старења* [Naveghurst 1961]. Њиме се пропагира могућност да се очувају или чак развијају потенцијали и способности у старијој доби, а такође се наглашава да и у старости могу бити очувани здравље и виталност, те да старије особе могу бити и даље социјално активне и значајно доприносити друштву [Achenbaum 2001]. Студије посвећене овом концепту допринијеле су бољем разумијевању позитивних аспеката старије доби, тј. препознавању снага и могућности старих особа.

Ипак, без обзира на то што је овај концепт присутан у научној литератури више од пола вијека и што је број истраживања у порасту, још увијек није сасвим јасно шта се под њим подразумева јер не постоји једна општеприхваћена дефиниција успјешног старења, као ни стандардизован инструмент за његово мјерење. Разлог се дјелимично крије и у томе што се успјешно старење освјетљава са различитих становишта, различитим моделима. Ако се има у виду највећи дио истраживања овог феномена, могу се уочити два доминантна приступа: биомедицински и психо-социјални [Cosco et al. 2013]. У најопштијим цртама они ће бити представљени у наставку рада.

БИОМЕДИЦИНСКИ И ПСИХО-СОЦИЈАЛНИ ПРИСТУПИ УСПЈЕШНОМ СТАРЕЊУ

У оквиру биомедицинског приступа успјешно старење углавном се посматра у свјетлу дуговјечности и смањења стопе смртности. На основама овог приступа изграђен је и Ров-Канов модел успјешног старења, којим се оно одређује преко три компоненте: [1] мале вјероватноће појаве обољења и инвалидности, [2] високог когнитивног и физичког функционисања те [3] активног ангажовања у позним годинама живота [Rowe & Kahn 1997]. Према тумачењу Рова и Кана, твораца овог модела, уколико су присутне све три компоненте, ријеч је о успјешном старењу. Како се може закључити, ове три компоненте заправо су *исходи* који указују на (не)успјешност старења, а на њих могу да утичу различити фактори. Наиме, емпиријским провјерама модела утврђено је да успјешном старењу доприносе избор одређеног животног стила те бројни нутритивни, психо-социјални и други фактори [Albert et al. 1995; Amin et al. 1994; Berkman et al. 1993; Bruce et al. 1994; Glass et al. 1995; Malmrose et al. 1993; Seeman et al. 1995; Seeman et al. 1997; све према Chaves et al. 2009]. Премда је у њега укључена и социјална димензија – активно друштвено ангажовање, али и психолошка димензија – високо когнитивно функционисање, Ров-Канов модел у научној литератури сматра се доминантно биомедицинским, првенствено због тога што се ослања на физички критеријум, који подразумева изостанак болести или физичке неспособности.

Каснија су истраживања показала како овај модел има своје недостатке, међу којима се издваја и један крупан. Он, наиме, искључује већину старијих људи, с обзиром на то да веома мали број њих функционише на нивоу довољно високом да би се, на основу критеријума овог модела, оквалификовали као „успјешни” [нпр. Cho et al. 2012]. Једна је студија тако показала да те критеријуме задовољава само 11% Американаца [McLaughlin et al. 2009], а сличан резултат добијен је и кад је ријеч о становницима Европе – тек је 8,5% старих Европљана, према овом моделу, оцијењено као „успјешно” [Hank 2011].

Упркос поменутом недостатку, а можда баш и захваљујући њему, Ров-Канов модел подстакао је бројна каснија истраживања. Написано је, наиме, на хиљаде радова о моделу и предложено више од стотину модификација оригиналних поставки [Rowe & Kahn 2015], при чему су се концептуалне дефиниције и начини мјерења успјешног старења међусобно битно разликовали [Bowling & Dieppe 2005]. Разлог за то највјероватније лежи у чињеници да аутори модела нису предложили јасну операционализацију компоненти које га чине [Strawbridge et al. 2002]. Поједини истраживачи пошли су од питања због чега би присуство неке болести било препрека успјешном старењу, те су модификовали полазне поставке и успјешнима сматрали не само потпуно здраве особе већ и оне с лакшим болестима и минималним потешкоћама [Guralnik & Kaplan 1989; Roos & Havens 1991; Seeman et al. 1993]. Неки су, с друге стране, модел проширили додавањем нових димензија, нпр. спиритуалности [Crowther et al. 2002].

У том погледу још су даље отишли Чо и сарадници [Cho et al. 2012], који су три Ров-Канове компоненте успјешног старења замијенили новима: [1] субјективним здрављем, [2] перципираним економским статусом и [3] срећом, те тако заправо створили нов, сопствени модел. Овакав поступак једним дијелом је произашао из резултата истраживања која су истицала да су за успјешно старење, поред тјелесног функционисања, веома важни емотивни аспекти, нарочито код врло старих особа [нпр. Knight & Ricciardelli 2003]. Уз то, учено је да су Ров и Кан занемарили финансијски аспект, а он је значајан јер директно или индиректно утиче на квалитет живота, с обзиром на то да од њега зависи доступност услуга којима се задовољавају основне потребе и одржава здравље [Crystal & Shea 1990; Pinguart & Sörensen 2000]. Примијенивши тако концептуализован алтернативни модел успјешног старења, Чо и сарадници учили су да много већи број особа задовољава постављене критеријуме [Cho et al. 2012]. Физиолошке промјене или губитак функционалних способности јесу у вези са старењем, али психолошки и социјални аспекти не морају то да прате [Young et al. 2009]. Ово су узели у обзир Чо и сарадници, те су утврдили да неке психолошке или социјалне варијабле, попут среће, позитивних осјећања и социјалних веза, могу компензовати физиолошке губитке и помоћи неким старијим особама да успјешно старе [Cho et al. 2012]. Овако концептуализован алтернативни модел заправо у потпуности излази из оквира биомедицинског и прикључује се психо-социјалном приступу,

према којем се задовољство животом, друштвена интеракција и благостање сматрају кључним детерминантама успјешног старења.

Како се може уочити, овај модел, слично Ров-Кановом, (успјешно) старење посматра као *исход*, али су изабрани другачији критеријуми преко којих се утврђује његова (не)успјешност. Они су заправо објективне мјере замијенили субјективнима. Управо би се то могло сматрати добром страном модела који су креирали Чо и сарадници, јер он узима у обзир то да се појединци могу сматрати успјешнима иако посједују нека функционална ограничења. Међутим, питање је колико су субјективне мјере, које не узимају у обзир факторе као што су покретљивост или когнитивно функционисање, релевантнији индикатори успјешног старења од објективних. Важно је нагласити да овај модел, и када се остави по страни претходно поменуто питање, ипак не објашњава адекватно како људи, према субјективним критеријумима, успјешно старе упркос физичким недостацима. Одговор на то питање могли би понудити модели који старење не посматрају као исход, већ као *процес*, а такође припадају психосоцијалном приступу.

Један такав модел јесте *модел селекције, оптимизације и компензације* (енгл. *model of selection, optimization and compensation – SOC*), који су развили Паул и Маргрет Балтес [Baltes & Baltes 1990]. Они су највише пажње посветили успјешној адаптацији на промјене које се јављају током старења. Важно је нагласити да се овај модел значајно разликује од прва два по томе што старење посматра као хетероген процес који укључује различите путеве и исходе. Док су, дакле, прва два описана модела оријентисана на исходе који указују на (не)успјешност старења, SOC модел оријентисан је на процес: тежиште није на томе шта успјешно старење *јесте*, него на томе *како* људи успјешно старе.

SOC модел наглашава важност три међусобно повезана начина на које се старији људи могу суочити са постепеним смањењем функционалних способности, те остати активни и продуктивни. Тај се процес састоји од три компоненте: (1) селекције, (2) оптимизације и (3) компензације. То су, заправо, кључне стратегије успјешног старења пошто омогућују успјешно ношење с губицима повезанима с доби, али и коришћење преосталих снага и могућности. Другим ријечима, оне омогућују особама да и у старости буду ангажоване у областима које су им важне упркос томе што су им смањене физичке и менталне способности. Операционализација три поменуте компоненте зависи, прије свега, од аспекта развоја који је предмет испитивања (нпр. социјални, когнитивни, физички), нивоа анализе (нпр. социјални, индивидуални ниво) те специфичног теоријског приступа који је изабран за имплементацију SOC модела.

Селекција подразумева избор циљева на основу личних вриједности (елективна селекција) или расположивих ресурса¹ (селекција након губитка). Оптимизација се односи на тражење и усвајање начина реали-

¹ Уопштено посматрано, ресурси су средства за постизање личних циљева. Они се стога и дефинишу у контексту одређених циљева, а могу бити биолошке, генетичке, социокултурне или психолошке природе [Freund & Riediger 2001].

зације постављених циљева, док компензација укључује коришћење алтернативних начина када претходно примијењени нису довољни или доступни [Freund & Baltes 2002]. Ова три процеса могу се одвијати на свјесном или несвјесном нивоу, на активан или пасиван начин, а сврха су им максимирање добитака и минимизација губитака при настојању да се остваре одређени циљеви. Ријеч је о универзалном механизму, али његова реализација у великој мјери зависи од појединца и његове околине, будући да се циљеви разликују од особе до особе, али су у вези и с културом којој неки појединац припада, односно с временом у којем живи [Baltes 1997].

Овим се моделом заправо указује на успјешну стратегију за постизање специфичних циљева. Истиче се да старији људи, прије свега, треба да врше *селекцију*, тј. да се фокусирају на мањи број циљева или изаберу оне који су им важни, а одговарају њиховим психо-физичким могућностима. Они, у ствари, треба да прилагоде очекивања сопственим могућностима како би одржали доживљај задовољства и личне контроле у активностима које су им важне. Тако, када је ријеч о физичкој активности, за неку старију особу није од користи да себи постави исте циљеве као нека млада особа. Ако је, на примјер, старија особа раније учествовала у такмичарским дисциплинама, а више није физички способна за то, она треба да промијени своје циљеве и усмјери се, рецимо, на рекреативно бављење спортом. Осим што треба да *изабере* циљ, особа треба и да *оптимизира* своје способности како би га остварила (да се труди, чешће вјежба, одржава кондицију и сл.) или, уколико су могућности мање него што је неопходно за адекватно функционисање, да *компензује* губитке нечим другим (купује прилагођену спортску опрему, научи како третирати потенцијалне повреде и сл.). Заправо, како нека особа постаје старија, компензација бива све важнија и важнија [Baltes & Baltes 1990].

Као илустрација овог модела може послужити Балтесов примјер познатог пијанисте Артура Рубинштаја, који је успјешно држао концерте у деветој деценији живота. У одговору на питање како му је то пошло за руком, Рубинштајн је признао да, првенствено, више није свирао све композиције из свог ранијег репертоара, већ их је *селекциовао*. Друго, нагласио је и да је интензивно вјежбао. Објаснио је да су му, док је био млад, чести концерти били довољна пракса, али да му је касније ипак била потребна свакодневна вјежба. Ово би заправо била – *оптимизација*. Као треће, Рубинштајн је навео сљедеће: прије него што би дошао до сегмента који тражи велику брзину и пијанистичку вјештину, које он више није посједовао, намјерно је смањивао темпо претходног сегмента како би нагласио контраст, што се може окарактерисати као *компензација* [Baltes et al. 1999].

Емпиријски налази сугеришу како је SOC перспективан модел успјешног старења. Показало се да добро објашњава успјешно прилагођавање на различите промјене које су у вези са старењем, те да добро предиктује феномене попут благостања, позитивних емоција и одсуства осјећаја усањености, а који су у истраживањима препознати као индикатори успјешног

старења [Ouwehand et al. 2007; Freund 2008]. Самим тим, он на неки начин компензује недостатке психо-социјалних модела који старење посматрају као исход, као што је онај што су га креирали Чо и сарадници.

Треба нагласити како је један од најзначајнијих резултата претходно поменутих истраживања то што је утврђено да су компензација и оптимизација нарочито повезане са позитивним исходима у позним годинама живота. Налази, међутим, истовремено показују да се све три стратегије – селекција, оптимизација и компензација – с годинама све мање примјењују, посебно код људи који имају мало ресурса на располагању, што је највјероватније резултат повећаних губитака. Дакле, могуће је да успјешно старење не зависи од ове три стратегије, него (и) од неких других, те не чуди што критичари сматрају како су овим моделом занемарене проактивне стратегије суочавања које људи користе прије него дође до губитака у ресурсима, а њиховом примјеном потенцијалне губитке могу и спријечити [Ouwehand et al. 2007].

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Концепт успјешног старења веома је важан за разумијевање позитивних аспеката старије доби. Он је истовремено и веома сложен, што потврђују и различити углови из којих се посматра. Два доминантна приступа, како је у овом кратком приказу истакнуто, јесу биомедицински и психо-социјални, а у оквиру њих настали су и бројни модели. Међутим, ни један ни други приступ, као ни модели који су с њима у вези, нису се наметнули као стандард у пољу истраживања. Разлоге свакако треба тражити у поменутој комплексности феномена, али и чињеници да је старија популација врло хетерогена група.

На основу описа изабраних модела може се закључити да се они умногome разликују, што потврђује и чињеница да број особа за које је процијењено да успјешно старе зависи од примијењене концептуализације. Разлике, како су уочили поједини истраживачи, могу да се крећу чак од 0,4% до 95% [Depp & Jeste 2009]. Притом су се као најрестриктивнији показали критеријуми који произлазе из биомедицинских модела, с обзиром на то да њих испуњава само мањи постотак старијих особа.

С друге стране, премда су концептуално различити, биомедицински и психо-социјални приступ не искључују се међусобно. Они су заправо комплементарни, што се, прије свега, препознаје у постојању мултидимензионалних концептуализација успјешног старења, које укључују различите био-психо-социјалне аспекте. Ров-Канов модел, на примјер, иако се обично сматра биомедицинским, што би значило да му је фокус на здрављу појединца, заправо укључује и психолошку и социјалну димензију. Слично је и у моделу који су предложили Чо и сарадници, с тим да су они објективне мјере замијенили субјективним. Чак и SOC модел, који је битно различит од ова два јер је доминантно заснован на психолошким стратегијама, показује нека својства мултидимензионалности, с обзиром на то да се психолошке стратегије које он укључује могу примјењивати и на физичке и социјалне аспекте.

Ако се у обзир узме велики број модела створених у покушају да се успјешно старење размотри из различитих углова, може се закључити како је овај концепт веома изазован за научна истраживања. Чињеница је да је већина нових модела настала тако што су њихови аутори узимали у обзир ставове претходника, те их у мањој или већој мјери модификовали. Међутим, на овај начин још увијек није добијено потпуно научно објашњење испитиваног феномена. Проблем је у томе што велики број модела не почиња на некој теорији, него одражава мишљење самих твораца, који, уз то, често и не припадају истим научним дисциплинама. Док се у биомедицинским моделима може у одређеној мјери ипак уочити сагласност, у психосоцијалним моделима ситуација је знатно компликованија. У њима се често, без јасних критеријума, бирају различите варијабле. Неке од њих притом само другачије именују, нешто што је већ обухваћено постојећим моделима.

Спорним се показао и сам термин *успјешно старење* јер се, у ствари, не може дати нека универзална дефиниција успјешног функционисања. Наиме, било који критеријум успјеха заправо је вриједносна процјена и првенствено зависи од културе којој појединац припада. Како је у литератури већ уочено, већина концептуализација успјешног старења заснована је на америчкој [Liang & Luo 2012], односно западној култури, која успјех види у продуктивности, богатству, здрављу и независности [Torres 2003]. Овакво индивидуалистичко и на активност усмјерено дефинисање успјешног старења може се окарактерисати као некритичко културно сљепило.

Пошто је, дакле, било немогуће да се, због своје ширине и комплексности, успјешно старење адекватно операционализује, неки истраживачи покушали су да проблем ријеше тако што ће увести термине ужег значења који би се могли лакше прецизно дефинисати. Тако су се појавили термини: *продуктивно старење*, *позитивно старење*, *активно старење*, *вишићно старење*, *ојштимално старење*, *здроаво старење* итд. [Fernández-Ballesteros et al. 2013]. Међутим, чини се како то није довело ни до каквог рјешења, него је само резултирало још већом термилолошком неуједначеношћу. И даље су остала отворена питања који су то услови неопходни да би се неко старење сматрало успјешним, односно како се могу помирити различити модели успјешног старења.

Један од начина да се ови проблеми ријеше могло би бити и ослањање на лаичку перспективу. Наиме, бројна су истраживања показала да саме старије особе овај феномен доживљавају сложеније него многи истраживачи, тј. да у дефинисању укључују више обиљежја него што их садрже поједини модели [Phelan et al. 2004]. Уз она типична, као што су физичко, ментално и социјално здравље и функционисање те задовољство животом, старије особе тако наводе и осјећај сврховитости и смисла живота, финансијску сигурност, учење нових ствари, продуктивност, допринос животу и другима, духовност, смисао за хумор итд. Ово би могло бити важно за креирање адекватних модела, односно за тестирање валидности постојећих мјера и модела – приликом концептуализације успјешног старења уз тзв. објективне мјере (нпр. здравствено стање) свакако треба узети у обзир и субјективне аспекте успјешног старења. Прије примјене

самог модела потребно је да истраживачи процијене и које су варијабле важне самим особама обухваћеним истраживањем. Тако би се избјегло развијање различитих програма и интервенција заснованих на поставкама модела које старија лица не сматрају релевантним. Такође, будући да је старија популација врло хетерогена група, приликом примјене модела треба имати у виду и различите социодемографске варијабле, као што су пол, припадност одређеној култури, сексуална оријентација, социо-економски статус итд., јер резултати истраживања указују на њихов модераторски утицај [нпр. Fredriksen-Goldsen & Muraco 2010; Fung 2013].

Док се сви поменути проблеми не ријеше, било би пожељно и да се приликом анализе успјешности примјене одређеног модела, односно приликом саопштења резултата различитих истраживања феномена успјешног старења, узимају у обзир специфичности сваког модела, као и испитаника који су обухваћени истраживањем, како би се стекли јаснији, потпунији, али и вјеродостојнији увиди у предности и недостатке сваког од модела који припадају истом или различитим приступима. Ово је важно јер се може уочити како се у радовима посвећеним успјешном старењу врло често занемарују специфичности модела, а резултати неоправдано уопштавају.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Achenbaum, Andrew W. (2001). Productive aging in historical perspective. In: Nancy Morrow-Howell; James Hinterlong; Michael Sherraden (eds.), *Productive aging: Concepts and challenges*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 19–36.
- Anderson, Gerard and Peter Hussey (2000). Population aging: A comparison among industrialized countries. *Health Affairs*, 19(3): 191–203. [<https://doi.org/10.1377/hlthaff.19.3.191>]
- Baltes, Paul and Margret Baltes (1990). Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. In: Paul Baltes; Margret Baltes (eds.), *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences*. New York: Cambridge University Press, 1–34.
- Baltes, Paul (1997). On the incomplete architecture of human ontogeny: Selection, optimization, and compensation as foundation of developmental theory. *American Psychologist*, 52(4): 366–380. [<https://doi.org/10.1037//0003-066x.52.4.366>]
- Baltes, Paul; Ursula Staudinger, Ulman Lindenberger (1999). Lifespan psychology: Theory and application to intellectual functioning. *Annual Review of Psychology*, 50: 471–507. [<https://doi.org/10.1146/annurev.psych.50.1.471>]
- Bowling, Ann and Paul Dieppe (2005). What is successful ageing and who should define it? *British Medical Journal*, 331(7531): 1548–1551. [<https://doi.org/10.1136/bmj.331.7531.1548>]
- Chaves, Márcia Lorena; Ana Luiza Camozzato, Cláudio Laks Eizirik, Jeffrey Kaye (2009). Predictors of normal and successful aging among urban-dwelling elderly brazilians. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 64B (5): 597–602. [<https://doi.org/10.1093/geronb/gbp059>]
- Cho, Jinmyoung; Peter Martin, Leonard Poon (2012). The older they are, the less successful they become? Findings from the Georgia centenarian study. *Journal of Aging Research*, 2012: 1–8. [<https://doi.org/10.1155/2012/695854>]
- Cosco, Theodore; Matthew Prina, Jaime Perales, Stephan, Blossom; Carol Brayne (2013). Operational definitions of successful aging: a systematic review. *International Psychogeriatrics*, 26 (3): 373–381. [<https://doi.org/10.1017/s1041610213002287>]
- Crowther, Martha; Michael Parker; Andrew Achenbaum, Walter Larimore, Harold Koenig (2002). Rowe and Kahn's model of successful aging revisited: Positive spirituality – The forgotten factor. *The Gerontologist*, 42 (5): 613–620. [<https://doi.org/10.1093/geront/42.5.613>]

- Crystal, Stephen and Dennis Shea (1990). The economic well-being of the elderly. *The Review of Income and Wealth*, 36 (3): 227–247. [https://doi.org/10.1111/j.1475-4991.1990.tb00302.x]
- Depp, Colin and Dilip Jeste (2009). Definitions and predictors of successful aging: A comprehensive review of larger quantitative studies. *Focus*, 7 (1): 137–150. [https://doi.org/10.1097/01.JGP.0000192501.03069.bc]
- Fernández-Ballesteros, Rocío; Jean Marie Robine, Alan Walker, Alex Kalache (2013). Active aging: A global goal. *Current Gerontology and Geriatrics Research*, 2013: 1–4. [https://doi.org/10.1155/2013/298012]
- Fredriksen-Goldsen, Karen and Anna Muraco (2010). Aging and sexual orientation: A 25-Year review of the literature. *Research on Aging*, 32 (3): 372–413. [https://doi.org/10.1177/0164027509360355]
- Freund, Alexandra; Michaela Riediger (2001). What I have and what I do: The role of resource loss and gain throughout life. *Applied Psychology: An International Review*, 50: 370–380. [https://doi.org/10.1111/1464-0597.00063]
- Freund Alexandra and Paul Baltes (2002). Life-management strategies of selection, optimization and compensation: Measurement by self-report and construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (4): 642–662. [https://doi.org/10.1037/0022-3514.82.4.642]
- Freund, Alexandra (2008). Successful aging as management of resources: The role of selection, optimization, and compensation. *Research in Human Development*, 5 (2): 94–106. [https://doi.org/10.1080/15427600802034827]
- Fung, Helene (2013). Aging in culture. *The Gerontologist*, 53 (3): 369–377. [https://doi.org/10.1093/geront/gnt024]
- Guralnik, Jack George Kaplan (1989). Predictors of healthy aging: Prospective evidence from the Alameda County study. *American Journal of Public Health*, 79: 703–708. [https://doi.org/10.2105/ajph.79.6.703]
- Hank, Karsten (2011). How “successful” do older europeans age? Findings from share. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 66B(2): 230–236. [https://doi.org/10.1093/geronb/gbq089]
- Havighurst, Robert (1961). Successful Aging. *The Gerontologist*, 1 (1): 8–13. [https://doi.org/10.1093/geront/1.1.8]
- Knight, Tess and Lina Ricciardelli (2003). Successful aging: Perceptions of adults aged between 70 and 101 years. *The International Journal of Aging and Human Development*, 56 (3): 223–245. [https://doi.org/10.2190/CG1A-4Y73-WEW8-44QY]
- Liang, Jiayi and Baozhen Luo (2012). Toward a discourse shift in social gerontology: From successful aging to harmonious aging. *Journal of Aging Studies*, 26 (3): 327–334. [https://doi.org/10.1016/j.jaging.2012.03.001]
- McLaughlin, Sara; Connell Cathleen; Heeringa, Steven; Li, Lydia; Roberts, Scott (2009). Successful aging in the United States: Prevalence estimates from a national sample of older adults. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 65B (2): 216–226. [https://doi.org/10.1093/geronb/gbp101]
- Ouwehand, Carolijn; Denise de Ridder, Jozien M. Bensing (2007). A review of successful aging models: Proposing proactive coping as an important additional strategy. *Clinical Psychology Review*, 27 (8): 873–884. [https://doi.org/10.1016/j.cpr.2006.11.003]
- Phelan, Elizabeth; Lynda Anderson, Andrea LaCroix, Eric Larson (2004). Older adults’ views of “successful aging” – how do they compare with researchers’ definitions? *Journal of the American Geriatric Society*, 52 (2): 211–216. [https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2004.52056.x]
- Pinquart, Martin and Silva Sörensen (2000). Influences of socioeconomic status, social network, and competence on subjective well-being in laterlife: A meta-analysis. *Psychology and Aging*, 15 (2): 187–224. [https://doi.org/10.1037/0882-7974.15.2.187]
- Roos, Noralou and Betty Havens (1991). Predictors of successful aging: A 12-year study of Manitoba elderly. *American Journal of Public Health*, 81: 63–68. [https://doi.org/10.2105/AJPH.81.1.63]

- Rowe, John and Robert Kahn (1997). Successful aging. *The Gerontologist*, 37 (4): 433–440. [<https://doi.org/10.1093/geront/37.4.433>]
- Rowe, John and Robert Kahn (2015). Successful aging 2.0: Conceptual expansions for the 21st century. *Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 70 (4): 593–596. [<https://doi.org/10.1093/geronb/gbv025>]
- Seeman, Teresa; Judith Rodin, Marilyn Albert (1993). Self-efficacy and cognitive performance in high-functioning older individuals: MacArthur studies of successful aging. *Journal of Aging and Health*, 5: 455–474. [<https://doi.org/10.1177/089826439300500403>]
- Strawbridge, William; Margaret Wallhagen, Richard Cohen (2002). Successful aging and well-being. *The Gerontologist*, 42 (6): 727–733. [<https://doi.org/10.1093/geront/42.6.727>]
- Torres, Sandra (2003). A preliminary empirical test of a culturally-relevant theoretical framework for the study of successful aging. *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 18 (1): 79–100. [<https://doi.org/10.1023/A:1024830629385>]
- Young, Yuchi; Kevin Frick, Elizabeth Phelan (2009). Can successful aging and chronic illness coexist in the same individual? A multidimensional concept of successful aging. *Journal of the American Medical Directors Association*, 10 (2): 87–92. [<https://doi.org/10.1016/j.jamda.2008.11.003>]

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

World Health Organization (2021). Ageing and health. Доступно на: [<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health>]. Приступљено: 22. 5. 2022.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

MODELS OF SUCCESSFUL AGEING

by

DEJAN KANTAR

University of Banja Luka

Faculty of Philosophy

Department of Psychology

Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A

Banja Luka, Republic of Srpska / Bosnia and Herzegovina

dejan.kantar@ff.unibl.org

SUMMARY: The concept of successful ageing is rather important for understanding its positive aspects. Although it has been present in the scientific literature for more than half a century, it is still not entirely clear what it means, thus the concept of successful ageing remains a challenge for scientific research. In order to gain a clearer picture of the complexity of this phenomenon, the models which represent successful ageing and which were created within the biomedical and psycho-social approach will be presented and then critically considered in this paper. In order to recognize their scientific and practical contributions, i.e. limitations, special attention will be paid to their mutual relations. Based on this analysis, the suggestions for future empirical studies of this phenomenon will be offered.

KEYWORDS: concept of successful ageing, models of successful ageing, biomedical approach, psycho-social approach

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У УКУПНОМ БРОЈУ И ЕТНИЧКОЈ СТРУКТУРИ СТАНОВНИШТВА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ ОД 1913. ДО 2011. ГОДИНЕ

ЈОВО МЕДОЈЕВИЋ
jovo.medojevic@pr.ac.rs

САША МИЛОСАВЉЕВИЋ
sasa.milosavljevic@pr.ac.rs

Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Природно-математички факултет
Одсек за географију
Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, Србија

САЖЕТАК: Географски простор Сиринићке жупе чини део регије Аутономне Покрајине Косово и Метохија. Са 16 насеља, Жупа представља мултиетнички простор на којем вековима живе Срби, Албанци, Горанци, Муслимани, Бошњаци и Роми. Проучавање укупног броја и етничке структуре становништва, базирано је на праћењу и идентификацији демографских промена у Сиринићкој жупи од 1913. до 2011. године. Пописи становништва од 1921. до 1989. године показују константан пораст укупне популације. Попис из 1989. године бојкотовало је албанско становништво. По окончању НАТО бомбардовања СР Југославије и АП Косово и Метохија, 1999. године, последице за Србе на Косову и Метохији су страховите. Срби живе у енклавама, расељени, без људског достојанства и без услова за повратак на своја домаћинства. Демографске токове у Сиринићкој жупи у првим деценијама 21. века карактерише смањење укупне популације. Попис из 2011. године, који је организован од стране привремених институција Косова и Метохије, српско становништво је бојкотовало. Код привремених институција Косова и Метохије изражено је тенденциозно умањивање броја Срба и Горанаца који живе на целом простору АП Косово и Метохија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: становништво, Република Србија, Аутономна Покрајина Косово и Метохија, Сиринићка жупа, етничка структура

УВОД

Циљ овог рада је да се кроз процес прикупљања демографских података, њихову анализу и приказивање, укаже на демографске промене у укупном броју и етничкој структури становништва Сиринићке жупе од 1913. до 2011. године.

Простор Аутономне Покрајине Косово и Метохија је због специфичног географског положаја, историјског наслеђа, политичких околности, демографског развика, и миграционих кретања становништва вишенационални и мултикултурални геопростор [Radovanović 1998: 49–80]. На овом простору живе бројне етничке заједнице: Срби, Албанци, Бошњаци, Горанци, Ашкалије, Роми, Турци, Египћани, Власи, Бугари, Јевреји, Хрвати. Све наведене етничке заједнице су изразито диференциране по бројности, друштвеној кохезивности, политичкој организованости, националној еманципацији, етничким и другим демографским особеностима.

Сиринићка жупа налази се на крајњем југу Аутономне Покрајине Косово и Метохија. Њена територија простира се уз саму јужну границу Републике Србије са Републиком Северном Македонијом. Правцем североисток–југозапад простира се Шар-планина. Преко шарпланинских превоја од давнина су водили каравански путеви, повезујући Тетовски округ са косовско-метохијским подручјем. Са косовско-метохијске стране Шар-планине смештене су четири жупе: Сиринићка, Средачка, Гора и Опоље [Радовановић 1999: 29–46].

Назив *Сиринић* је словенско-српске етимологије и односи се на сточарски производ – сир који је у овој жупи представљао значајну компоненту традиционалне сеоске производње [Радовановић 1999]. Подручје Сиринићке жупе налази се у долини реке Лепенац. Границу жупе, са севера чини територија Општине Урошевац; са запада територија Општине Качаник; са истока територија Општине Призрен, док се са јужне стране граничи Републиком Северном Македонијом. Област Сиринићке жупе по регионализацији Републике Србије припада региону Косова и Метохије – Косовска област [Општине и региони у Републици Србији, 2020]. Жупа захвата површину од 247,36 km² и највећим делом се поклапа са територијом Општине Штрпце. Укидање Општине Штрпце 31. децембра 1965. године и њено припајање Општини Урошевац, условило је негативан интензитет привредног развоја Сиринићке жупе. Општина Штрпце поново је формирана 10. августа 1988. године [Михајловић 2009].

Археолошка истраживања на локалитетима Зидовница код села Готовуша и Градиште код насеља Брезовице, потврђују да је на овим просторима постојао живот још од 6. века. Први помен Сиринићке жупе датира из 13. века када је жупа, за време владавине Стефана Првовенчаног, ушла у састав српске средњовековне државе. Други помен је у повељи из 14. века за време владавине Стефана Душана у којој се запажа да је Сиринићка жупа

нићка жупа метох манастира Хиландара. Турски попис из 1455. године помиње насеља: Штрпце, Севце, Вича, Готовуша, Јажинце и Врбештица. Забележено је да је у Штрпцу било 65 а у Готовуши 79 српских домаћинства, у Вичи 43 куће, Јажинцу 29, Врбештици 53, Броду 38 и у Коштањеву 20. Евидентно је да је у свим средњовековним пописима целокупно становништво било српског порекла [Букмирић 1981: 254–255]. Подстакнута економским разлозима, интензивнија имиграција Албанаца у Сиринићку жупу започиње средином 18. века, јер је на овом простору било плодније земљиште од онога у Албанији које је кршевито [Урошевић 2001: 193–194]. Током турске владавине насеља жупе су економски и привредно стагнирала. Главне привредне гране биле су пољопривреда и сточарство, док су насеља задржала рурални карактер. Од отоманске власти простор Сиринићке жупе ослободила је српска војска у Првом балканском рату. Бугари су га поново окупирали током Првог светског рата, да би између два светска рата жупа била у саставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а касније Краљевине Југославије.

Карта 1. Положај енклаве Штрпце у Републици Србији¹

¹ Аутор карте: Ј. Медојевић

Након Другог светског рата, Сиринићка жупа обухваћена је пописима: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1989², 1991³, 2011⁴. [Милосављевић и Пунишић 2011]. Између 1991. и 2011. године, на простору АП Косово и Метохија није било организованог потпуног пописа становништва. Привремене институције самоуправе на Косову и Метохији⁵, организовале су 2011. године попис становништва на простору АП Косово и Метохија. Међутим, већина припадника српске заједнице (око 50%) бојкотовала је овај попис [Marković 2022].

Сва насеља у Сиринићкој жупи повезана су друмским саобраћајем. Становништво се претежно бави сточарством, пољопривредом и воћарством. Туристички капацитети и потенцијали искључиво су везани за Национални парк „Шар-планина”. У жупи постоји 18 школа које похађа 2.540 ученика [Српска заједница на Косову, 2019].

Здравство и медицинска нега у Сиринићкој жупи углавном се обавља у оквиру етничких заједница. Српској заједници здравствене услуге пружају се у амбулантама и домовима здравља који припадају здравственом систему Републике Србије. У Општини Штрпце постоји центар породичне медицине и седам домова здравља у селима насељеним и Србима и Албанцима у којима раде 22 здравствена радника [*Пословни именик општинске Штрпце*, 2023].

После НАТО агресије на СР Југославију и повлачења српских снага безбедности са Косова и Метохије, Сиринићка жупа и Општина Штрпце постали су уточиште за српско становништво које је било принуђено да избегне из Урошевца, Призрена и других околних места. Данас је простор Сиринићке жупе „енклава” у којој се српско становништво задржало [Михајловић 2009].

Демографски процеси указују на веома сложене и озбиљне процесе који су након 1999. године задесили српску заједницу на целом простору АП Косово и Метохија. Срби данас живе у енклавама, расељени, без људског достојанства, запослења и услова за повратак на своја вишевековна огњишта.

МЕТОДОЛОГИЈА

Познавање укупног броја становника и етничке структуре становништва на територији Сиринићке жупе представља демографски показатељ детерминисан искључиво природним и механичким кретањем станов-

² Ванредни попис становништва у Општини Штрпце спровео је Републички завод за статистику Србије, 31. марта 1989. године.

³ Републички завод за статистику Србије. У Књизи пописа за 1991. годину у фусноти је наведено следеће: „За већи део становништва албанске народност, који је бојкотовао попис, извршена је процена од стране ПЗС Косова и Метохије”.

⁴ Попис из 2011. године бојкотовало је око 50% српског становништва.

⁵ *Привремене институције самоуправе* су органи локалне управе на Косову и Метохији које је успоставио УНМИК (Привремена административна мисија Уједињених нација на Косову). Према условима Резолуције Уједињених нација 1244, Аутономна Покрајина Косово и Метохија постала је протекторат под управом Уједињених нација. Резолуција 1244 јасно одређује Косово и Метохију као део територије Републике Србије.

ништва. Истовремено, такве детерминанте становништва, својеврстан су индикатор општих процеса у вези са становништвом и важан наговештај за претпоставку будућих демографских кретања на простору Сиринићке жупе.

Методом посебних демографско-статистичких истраживања извршена су проучавања демографских компоненти укупног броја становништва и етничке структуре становништва на простору Сиринићке жупе. Временски интервал истраживања обухвата 98 година, односно период од 1913. до 2011. године. Према редоследу задатака, демографско-статистичка истраживања подељена су у три категорије: 1) статистичко посматрање; 2) сређивање и обрада података као и њихово приказивање; 3) анализа података и тумачење резултата истраживања. Статистичко посматрање односи се на промену укупног број становника⁶ и етничку структуру становништа Сиринићке жупе.

Кретање укупног броја становника проучавано је кроз два демографско-статистичка елемента: апсолутно кретање и просечно годишње кретање становништва. Апсолутно кретање има значаја за познавање којим бројем становника је територија Сиринићке жупе обухваћена у временском периоду од 1913. до 1991. године. Динамика становништва посматрана је по годишњим пописима за 1913. (P_1) и 1991. (P_2). Апсолутни пораст између два пописа утврђен је помоћу формуле:

$$R = P_2 - P_1$$

где R означава апсолутни пораст, P_2 други попис, а P_1 први попис становништва [Медојевић и Милосављевић 2021: 106]. Разлика која се на овај начин добија показује колико се у апсолутном броју увећало становништво Сиринићке жупе за период од 78 година.

Други елемент је просечно годишње кретање становништва који је показатељ динамике становништва Сиринићке жупе и израчунат је формулом:

$$E = \frac{P_2 - P_1}{t}$$

где E означава просечан пораст, а t време које је протекло између два пописа. Време протекло између два пописа износи 78 година. Познавање просечног пораста становништва Сиринићке жупе има практичну вредност

⁶ Републички завод за статистику Србије. У Попису 2011. године први пут је за утврђивање укупног броја становника неког подручја примењен концепт „уобичајеног становништва”. Према овом концепту, лице се сматра становником оног места у којем само (у случају самачког домаћинства) или са члановима свог домаћинства проводи највећи део свог времена, односно дневни/ноћни одмор, независно од тога где има пријављено пребивалиште. Тиме су у укупно становништво одређеног места укључена лица која су у том месту живела непрекидно најмање годину дана пре критичног момента пописа, као и лица која су у том месту живела краће од 12 месеци, али с намером да у њему остану најмање годину дана. Доступно на: [Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, 2011].

код процена становништва за време између два пописа [Медојевић и Милосављевић 2021: 107].

Код етничких карактеристика на територији Сиринићке жупе, сређивање и груписање података извршено је кроз статистичке серије, пребројавањем према карактеристикама етничких група у виду низа који је изражен бројчано по одређеној карактеристици за сваку пописну годину и етничку заједницу од 1948. до 2011. године. Подаци су груписани по обележјима (укупан број и етничка структура) као низ статистичких података у виду географских серија. Статистичком анализом географске серије су обрађене према статистичко-математичким методама. Добијени статистички показатељи су тумачени тако да објасне правилности које владају у посматраној појави.

Статистичко посматрање етничке структуре становништва Сиринићке жупе, сагледано је као реална јединица посматрања јер за такав вид истраживања поседујемо показатеље (за посматрани временски период). Истраживање је урађено на основу секундарних извора тј. већ постојећих података – пописа становништва и постојећих демографско-статистичких података за Општину Штрпце.

Методолошке основе статистичког истраживања етничке структуре мењале су се током времена. У свим пописима након Другог светског рата, етнички састав је утврђиван преко директног питања (у пописници⁷) о националној припадности које је било обавезни део пописног садржаја. Класификацијом пописа становништва и насеља из 1948. и 1953. године, била је дефинисана пописна одредница – национална припадност „Шиптар – Шиптари”, а од 1961. године одредница „Албанац – Албанци” [Републички завод за статистику Србије – методолошка објашњења 2011: 9]. Истраживањима и приказивањем статистичких обележја, пописне одреднице „Шиптар – Шиптари” (из пописа 1948. и 1953. године) обједињене су са подацима из пописа становништва из 1961, 1971, 1981. и 1991. у једну одредницу „Албанац – Албанци”. Приликом пописа становништва који је организован на АП Косово и Метохија 1991. године припадници албанске националности нису се одазвали попису. Приказани подаци за албанско становништво за 1991. годину представљају пројекцију.

Коришћени подаци из пописа 2011. године су непотпуни (јер је 50% српске популације бојкотовало наведени попис) али су сагледани у функцији прикупљања података о српском становништву које живи у Сиринићкој жупи. Наведени подаци су презентирани као извори података и доказ за демографску појаву – присуство српског становништва на територији Сиринићке жупе. У поступку попуњавања празних поља у табели, где нема појаве, коришћена је црта као условни статистички знак. Такође, за приказивање података према попису из 2011. године, број становника је обележен условним знаком који представља две овалне заграде / () /, које детерминишу непотпун и недовољно проверен податак [Медојевић и Милосављевић 2011: 33].

⁷ За сваког становника, приликом пописа становништва, попуњава се специјални образац – Пописница. Подаци из овог обрасца су тајни и користе се искључиво у статистичке сврхе.

У функцији сагледавања географских и демографских обележја свих насеља Сиринићке жупе, извршена су теренска истраживања.⁸ Теренским истраживањима прикупљени су подаци о типу села, површини сеоског атара, сакралним споменицима, саобраћајној повезаности насеља, основним параметрима о школским и здравственим институцијама.

ГЕО-ДЕМОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА НАСЕЉА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ

Административној територији Сиринићке жупе припадају насеља на десној обали реке Лепенац: Севце, Јажнице, Штрпце, Готовуша, Драјковце, Фираја и Брод [Урошевић 1948: 169–174]. На левој обали реке Лепенац налазе се насеља: Врбештица, Беревце, Доња Битиња, Горња Битиња, Сушиће, Севце, Коштањево, Вича и Ижанице. Насеља у Сиринићкој жупи припадају збијеном и разбијеном типу села.

Карта 2. Насеља Сиринићке жупе⁹

Насеље Штрпце је највеће српско насеље у Сиринићкој жупи, које је општински културни и административни центар. Налази се на току реке Миљоштице. Захвата површину од 3.530 хектара. Васпитно-образовни

⁸ Теренска истраживања вршена су у периоду од 1. октобра 2022. до 15. фебруара 2023. године, у оквиру пројекта „Истраживање климатских промена и њихових утицаја на животну средину – праћење утицаја, адаптација и ублажавање”. Број пројекта: 43007. Пројекат је финасирано Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

⁹ Аутор карте: Ј. Медојевић.

процес у Штрпцу одвија се од предшколског до средњег нивоа на српском језику. У Штрпцу постоје образовне институције: два предшколска одељења са 44 деце, једна основна школа са 343 ученика и једна средња школа са 547 ученика. У овим институцијама, на свим нивоима образовања запослено је 96 радника. У насељу постоје верски објекти: Црква Светог Јована Крститеља (подигнута 1911. на темељина старије цркве), и Црква Светог Николе (1576/77) [Урбанистички развојни план општине Штрпце, 2013]. Брод је сеоско насеље на реци Лепенац. Атар села простира се на површини од 4.822 хектара. Село је раштркано и подељено на неколико махала које су доста удаљене једна од друге. Иако у селу доминантно живе Горанци¹⁰ према попису из 2011. године, око (620) становника се изјаснило да су припадници бошњачке националности, (103) Турци и (20) Албанци [Општински развојни план општине Штрпце, 2013]. Насеље Брезовица је етнички мешовито насеље у којем живе Срби и Албанци. Насеље је туристички центар Општине Штрпце и протеже се дуж регионалног пута Урошевац–Призрен. На Брезовици постоји Црква Светог Стефана. Сеоско насеље Беровце са српским становништвом, простира се на левој обали реке Лепенац. Насеље је збијеног типа. На брду изнад Беровца налази се Црква Свете Петке која је међу најстаријим и најзначајнијим црквама на територији Општине Штрпце. Врбештица је српско село које се простира долином Врбештичке реке. У селу постоји одељење Основне школе „Шарски одред” – Севце. Од културног значаја је Црква Светог Илије саграђена крајем 16. века. Село Готовуша са српским становништвом налази се с десне стране реке Лепенац. Поред насеља пролази регионални пут Урошевац–Призрен. Захвата површину од 1.611 хектара. Основна карактеристика насеља је збијеност кућа у оквиру више махала, а само насеље је концентричног типа. У селу постоји основна школа „Рајко Урошевић” и два верска објекта: Црква Светог Николе и Црква Успења Пресвете Богородице. Насеље Доња Битиња простира се дуж реке Лепенац. Село је етнички мешовито (Албанци и Срби). Село обухвата површину од 652 хектара. Куће су збијеног типа и чине такозване махале. У селу постоји школа. Најзначајнија културна добра у селу су цркве Светог Теодора Тирона из 16. или 17. века и Светог Димитрија из 16. века [Савић и Ђокић 2019: 292]. Село Вича налази се 7 километара северозападно од Штрпца. Целом својом дужином простира се у долини која је са три стране окружена брдским тереном. У селу постоје две школе у којима се настава одвија до петог разреда основне школе, а затим ученици настављају своје образовање у суседном селу Фираја. Вича је мешовито настањена Албанцима и Србима. На ободу села налази се Црква Светог Димитрија

¹⁰ Горанци су заједница словенских муслимана који потичу и углавном живе у Драгашу, најјужнијој општини АП Косово и Метохија где чине између 30–40% становништва. Заједница је добила име по области *Гора* одакле и потиче, што је словенски топоним за планину. Говоре словенским језиком, дијалектом који је близак македонском језику. Унутар заједнице, чији је матерњи језик горански, већи део изјашњава се као Горанци и мањи број као Бошњаци. Подела је делимично проузрокована продубљивањем политичких разлика између Горанаца и косовско-метохијских Бошњака. Главна карактеристика која их раздваја је њихова политичка припадност.

[Савић и Ђокић 2019: 296]. Горња Битиња је село настањено Албанцима и Србима. Простире се са леве стране реке Лепенац. Захвата површину од 934 хектара. Сеоске куће су груписане у неколико махала, тако да насеље припада полицентричном типу. Ученици основног образовања похађају школу у истуреном одељењу основне школе „Стаја Марковић” из Штрпца. У селу постоји црква посвећена Светом Великомученику Георгију [Савић и Ђокић 2019: 296]. Село Драјковце простире се око 5 километара јужно од Штрпца. Реч је о етнички мешовитом насељу (Срби и Албанци). Насеље је брдског типа површине 1.094 хектара. Драјковце има школу у којој се реализује настава из основног образовања. На периферији села налази се Црква Светих 40 великомученика Севастијских. Ижанце је сеоско насеље са доминантним албанским становништвом. У селу постоји једна српска кућа. Припада типу брдско-планинских насеља површине 1.311 хектара. У селу постоји основна школа у којој се настава одвија до девог разреда. Село Јажинце је српско насеље, које се налази на ушћу Суве реке у Лепенац. Сува река извире из Јажиначког језера, понире па отуда и носи назив Сува. Захвата површину од 1.546 хектара. Ученици похађају основну школу „Шарски одред” Севце. Црква Свете Петке представља споменик културе локалног значаја. Коштањево је брдско-планинско сеоско насеље, настањено албанским становништвом. Село је на надморској висини између 1.000 и 1.350 метара. У селу постоји црква код старе школе. Село је разбијеног типа. Има школу у којој се одвија настава до девог разреда основне школе. Сушиће је једно од најмањих сеоских насеља у Општини Штрпце у којем живе Срби и Албанци. Налази се са леве стране реке Лепенац, изнад Горње Битиње. Површина села износи 1.072 хектара. Основна карактеристика насеља је збијеност кућа. Ученици похађају школу у истуреном одељењу основне школе „Стаја Марковић” Штрпце. Село Фираја је брдско насеље, у подножју Шар-планине које је насељено албанском популацијом. Фираја је груписана на Фирајском потоку. Севце је село настањено српском популацијом, чији је атар површине 4.096 хектара. Насеље чине збијене куће распоређене у две махале. У селу постоји основна школа „Шарски одред”. Црква Светог Николе и Црква Светог Атанасија представљају појединачне споменике културе локалног значаја [Општински развојни план општине Штрпце, 2013].

КОМПОНЕНТЕ УКУПНОГ БРОЈА СТАНОВНИКА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ

Прве комплетне статистичке податке о становништву Сиринићке жупе пружа попис из 1913. године [Попис становништва Краљевине Србије 1863. до 1919]. Пописима становништва из 1921. и 1931. године могуће је пратити кретање становништва само на нивоу општина [Група аутора, 1990: 20–21]. Године 1913. у Сиринићкој жупи живело је 10.202 становника. Највећа насеља била су Штрпце са 1.461 становником и Севце са 1.189 становника. Попис из 1921. године бележи знатну депопулацију. Последице балканских ратова и Првог светског рата условиле су депопулацију на

овом простору. Ратови су оставили, далекосежне последице које су се одразиле на депопулацију становништва Сиринићке жупе. У периоду од 1913. до 1931. становништво је умањено за 24,7%. Тек пописом из 1948. године бележи се пораст становништва у односу на 1931. годину за 2.050 становника што чини укупни пораст за 21,4% (Графикон 1).

Бројност становништва Сиринићке жупе од Другог светског рата до 1991. у константном је порасту али је тај раст углавном мали. Различито кретање становништва уочава се у насељима која су етнички већински српска, албанска или мешовита. Изразити пораст броја становника имају етнички хомогена албанска насеља Брод и Фираја и етнички мешовито насеље Доња Битиња, у којем живе Срби и Албанци. Умерени раст броја становника имају етнички хомогена српска насеља: Беревце, Готовуша, Јажинце, Севце и Штрпце. Насеља са стагнацијом или опадањем броја становника су српско насеље Врбештица, мешовита насеља Вича, Сушиће и Драјковце, као и албанска насеља Ижанце и Коштањево.

Апсолутни пораст становништва у периоду 1913–1991. године износи $R=2.708$ становника, што значи да се за временски период од 78 година, становништво Сиринићке жупе увећало за 2.708 становника. У истом временском периоду, просечни годишњи индекс кретање износи $E=34,7$, односно да је за посматрани временски период просечан годишњи пораст 34,7 становника. Као што се из Табеле 1 и Графикана 1 види, период између два светска рата указује на последице ратова и губљење четвртине становништва Србије. Међутим, анализе апсолутног пораста и просечног годишњег пораста становништва након Другог светског рата, од 1948. до 1991. године, указују да на простору Сиринићке жупе није било високих годишњих осцилација у порасту становништва. То значи да простор Сиринићке жупе након Другог светског рата није био под утицајем дугорочних промена у погледу плодности, смртности и миграционих кретања.

Табела 1. Кретање укупног броја становника Сиринићке жупе по насељеним местима од 1948. до 2011. године

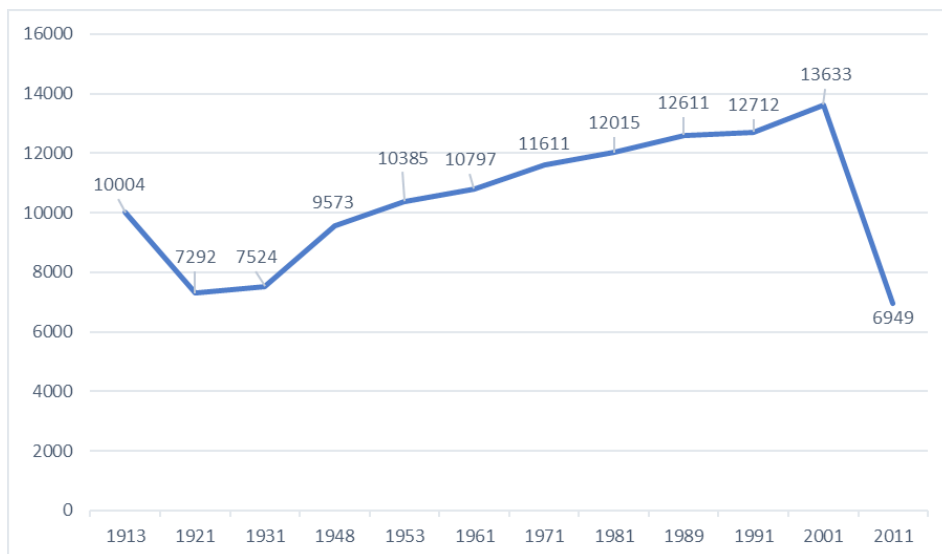
Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1989.	1991.	2011.
Беревце	682	706	751	846	876	811	(792)	(287)
Брезовица	–	–	–	–	328	400	(445)	(68)
Брод	863	969	957	1.078	1.350	1.594	(1.608)	(1.680)
Вича	371	402	408	393	437	367	(452)	(209)
Врбештица	854	931	1.065	1.228	925	810	(790)	(450)
Горња Битиња	484	525	522	550	568	574	(602)	(329)
Готовуша	697	779	839	906	985	970	(986)	(445)
Доња Битиња	416	476	525	642	669	762	(741)	(383)
Драјковце	218	225	208	173	182	222	(193)	(106)
Ижанце	207	227	245	261	222	210	(277)	(89)

Јажинце	572	612	673	709	731	689	(644)	(162)
Коштаћево	557	608	624	602	448	429	(451)	(123)
Севце	1.049	1.127	1.120	1.123	1.122	1.271	(1.283)	(176)
Сушиће	346	393	362	357	280	233	(268)	(74)
Фираја	627	691	686	749	926	1.056	(980)	(1.103)
Штрпце	1.630	1.714	1.812	1.947	1.966	2.213	(2.200)	(1.265)
УКУПНО	9.573	10.385	10.797	11.611	12.015	12.611	(12.712)	(6.949)

Извор: [Републички завод за статистику Србије, упоредни преглед броја становника и домаћинстава за: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. Књига пописа од 30. 3. 1991].¹¹

(*Напомена:* Попис из 1991. године, бојкотовало је албанско становништво; Попис из 2011. године, бојкотовало је око 50% српског становништва¹²).

Графикон 1. Кретање укупног броја становника Сиринишке жупе по пописима од 1913. до 2011. године (у хиљадама)

Извор: [Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953. godine, Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju N. R. Srbije; 1953. Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, definitivni rezultati popisa za 1921; Definitivni rezultati popisa stanovništva, broj kuća i domaćinstava knj. I iz 1931; Републички завод за статистику Србије, упоредни преглед броја становника и домаћинстава за: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. Књига пописа од 30. 3. 1991; Privremene institucije Kosova i Metohije – Agencija za statistiku Kosova, Demografski podaci prema opštinama, 2013].

(*Напомена:* Попис из 2011. године, бојкотовало је око 50% српског становништва).

¹¹ *Напомена:* Када нема података, ради попуњавања празних поља у табели, користи се цртица (-) као условни знак.

¹² За приказивање података по попису из 1991. и 2011. године, број становника је обележен условним знаком два заградама ().

ДЕТЕРМИНАНТЕ ЕТНИЧКЕ СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ

Пописи становништва који су спроведени између 1948. и 1991.¹³ године, исказују доминацију српског становништва у односу на албанско али и континуирано смањење српског становништва у односу на албанско. Тако је 1948. године проценат српског становништва износио 70,4 а албанског 29, при чему је пописом из 1991. проценат српског становништва износио 66,2%, а албанског (32,9%)¹⁴. Ови индекси показују да је српско становништво у периоду од 1948. до 1991. година стагнирало за 4,2% при чему се албанско увећало за 3,9%.

Попис из 2011. године показује смањење српске популације у Сиринићкој жупи. Овај „нагли” губитак српског становништва је последица њиховог бојкота пописа који живе на територији АП Косово и Метохија. Заправо, попис из 2011. године не показује стваран број Срба на простору АП Косово и Метохија, а тиме и Сиринићке жупе. Истовремено, етничка група Албанаца бележи константан пораст са учешћем од 29% у 1948. години на (54,1%)¹⁵ у 2011. години. Апсолутно је очигледна намера привремених институција самоуправе на Косову и Метохији да неистинито и тенденциозно умање стварно и доминанто присуство српске заједнице у Сиринићкој жупи и целом географском простору Косова и Метохије.

*Табела 3. Национална структура становништва Сиринићке жупе од 1948. до 2011. године.*¹⁶

Година	Срби		Албанци		Муслимани		Роми		Остали		УКУПНО	
	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
1948.	6.597	70,4	2.711	29,0	3	0,03	30	0,3	25	0,27	9.366	100
1961.	7.545	69,9	3.201	29,6	9	0,1	—	—	42	0,4	10.797	100
1981.	8.242	68,0	3.735	30,8	16	0,1	56	0,5	65	0,6	12.114	100
1989.*	8.303	65,9	4.125	32,7	12	0,1	58	0,5	103	0,8	12.601	100
1991.	8.249	66,2	(4.106)	(32,9)	1	0,01	62	0,49	47	0,4	12.465	100
2011.	(3.148)	(45,3)	(3.757)	(54,1)	—	—	(24)	(0,3)	(20)	(0,3)	(6.949)	(100)

¹³ Становништво албанске националности бојкотовало је попис организован 1991. од стране Републичког завода за статистику Србије.

¹⁴ Условно.

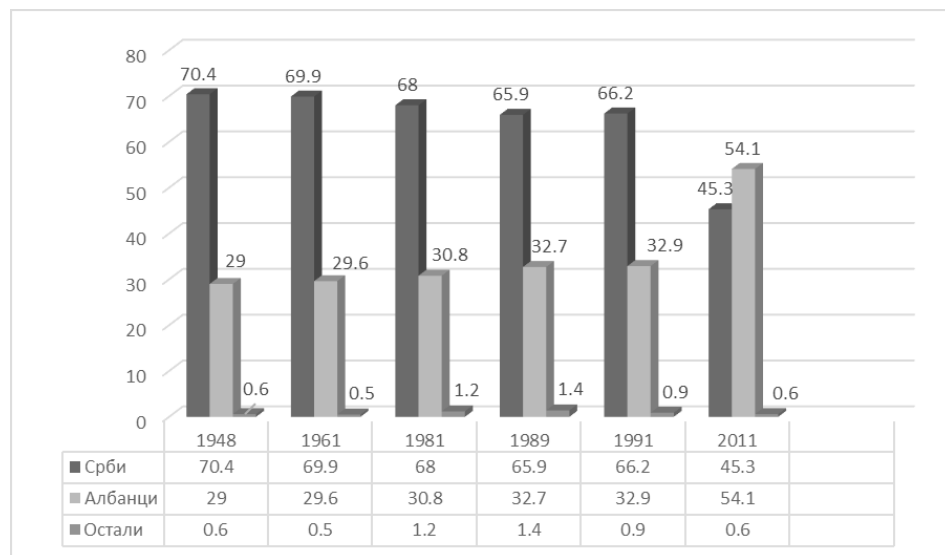
¹⁵ Процена броја Албанаца по попису из 2011.

¹⁶ У Попису 1948. године било је предвиђено да Муслимани југословенског етничког порекла дају један од следећих одговора: Србин-Муслиман, Хрват-Муслиман, Македонац-Муслиман или Неопредељен-Муслиман, с тим што су, при обради пописне грађе, Срби-Муслимани укључени у Србе, Хрвати-Муслимани у Хрвате и Македонци-Муслимани у Македонце, док су Неопредељени Муслимани, под тим називом, исказани посебно. У Попису из 1953. године, лица која су изјавила да су Муслимани, као и остала лица југословенског порекла која се нису ближе национално определила, сврстана су у групу Југословени—неопредељени, као и лица која су се изјаснила у смислу регионалне припадности [Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, 2011].

* Ванредни попис становништва у Општини Штрпце спровео је 31. 3. 1989. Републички завод за статистику Србије.

Извор: [Републички завод за статистику Србије, становништво према националној припадности, књиге пописа: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991; Privremene institucije Kosova i Metohije – Agencija za statistiku Kosova, Stanovništvo prema polu i nacionalnosti na nivou naselja, 2013] (*Напомена:* Попис из 2011. године бојкотовало је око 50% српског становништва)

Графикон 2. Упоредни однос Срба, Албанаца и осталих националних мањина у Сиринићкој жупи у периоду од 1948. до 2011. године.

Извор: [Републички завод за статистику Србије, становништво према националној припадности, књиге пописа: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991; Privremene institucije Kosova i Metohije – Agencija za statistiku Kosova, Stanovništvo prema polu i nacionalnosti na nivou naselja, 2013] (*Напомена:* Попис из 2011. године, бојкотовало је око 50% српског становништва)

На географском простору Сиринићке жупе присутна је и популација Горанаца која је јако везана за свој крај па су њихове миграције биле мањег обима и углавном мотивисане економском ситуацијом. Међутим, након 1999. године, услед несигурности, политичких и економских притисака, интензивирају се присилне миграције Горанаца углавном према северу АП Косово и Метохија [Милосављевић и Поповић 2008: 29–36]. У истом временском периоду индекси учешћа Рома и Муслимана – Бошњака у етничкој структури становништва нису се значајно променили и крећу се у интервалима од 0,5 до 1,4%.

ЗАКЉУЧАК

У котлини реке Лепенац, на крајњем југу Аутономне Покрајине Косово и Метохија, на површини од 247,36 km² простире се Сиринићка жупа. Мрежу насеља чине 16 села чије се становништво доминантно

бави сточарством и пољопривредом. Географски простор жупе вековима представља мултиетничку средину у којој живе Срби, Албанци и Горанци. Као посебна жупа, ова област се по први пут помиње у доба српске средњовековне државе. У периоду турске владавине, па и касније, све до 19. века, насеља и привредни живот у Сиринићкој жупи стагнирају. Сиринићка жупа је обухваћена пописима становништва од 1913. до 2011. године. Пописи становништва из 1921. и 1931. године евидентно указују на пораст популације. Након Другог светског рата, жупа је обухваћена пописима од 1948. до 2011. године. Пописи у периоду од 1948. до 1989. године бележе константан пораст становништва. Међутим, попис из 1991. године, бележи смањење укупног броја становника за 1% у односу на попис из 1989. године. Попис становништва који је организован 1991. године, од стране Републичког завода за статистику Србије, бојкотовало је албанско становништво. Попис из 2011. године, који је организован од стране привремених институција Косова и Метохије, бојкотовало је српско становништво. Демографски процеси након 1999. године, када је НАТО бомбардовао СР Југославију и АП Косово и Метохија, недвосмислено указују на сложене и озбиљне чиниоце који су задесили српску заједницу. Срби данас живе у енклавама, расељени, без људског достојанства, без посла и без услова за повратак на своја вишевековна српска огњишта. Садашње демографске процесе у Сиринићкој жупи карактеришу компликованост идентификована кроз смањење популације, неповољне безбедносне услове за српску заједницу, неповољан економски, здравствени и социјални развој. Привремене институције Косова и Метохије у септембру 2023. године припремају попис становништва. Све индиције на терену указују да ће Срби бојкотовати и овај попис јер немају поверење у привремене институције Косова и Метохије. Такође, постоји страх да ће најављени попис показати нерелевантне податке о српском становништву на целој територији АП Косово и Метохија. Узрок оваквом ставу је попис из 2011. године, организован од стране привремених институција КиМ који нису поштовали ни минимум међународних стандарда за попис становништва. На такав начин добијени подаци не осликавају релевантан број српског становништва и других етничких заједница које живе у АП Косово и Метохија. Питање учешћа Срба у попису, под утицајем је различитих фактора, од којих су кључни: безбедносна ситуација, очување гарантованих права и потреба да се установи укупан број Срба који живе на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија. До тада, сви параметри указују да је демографско стање на простору Сиринићке жупе веома кобно. Изражене су и последице у тенденциозном умањењу и негирању броја Срба и Горанаца. Због тога, правци будућих демографских истраживања становништва на територији Сиринићке жупе, морају бити окренути могућностима опстанка Срба и Горанаца на овом простору. Сиринићка жупа не сме да постаје географски простор изолован од АП Косово и Метохија и Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Букумирић, Милета (1988). Ономастика Сиринићке жупе. *Ономастолошки прилози*, Српска академија наука и уметности. Одељење језика и књижевности, књ. IX, Београд.
- Група аутора (1990). *Општина Шиприце: Сиринићка жупа, одлике природне средине*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ.
- Група аутора (1990). *Општина Шиприце, Сиринићка жупа, Демографски развој и особености социјалног просјора*, Београд: Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ.
- Група аутора (1991). *Општина Шиприце, Сиринићка жупа, Друштвено-економски развој, организација и коришћење просјора*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ.
- Ивановић, Милан (1983). Прилози о споменицима Метохије, Новобрдске Криве Реке, Сиринићке и Никшићке Жупе. У: *Саопштење*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, XV: 195–220.
- Лазаревић, Раденко (1990). *Шарпланинске жупе Гора, Ојоле и Средска: одлике природне средине*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ.
- Медојевић, Јово и Саша Милосављевић (2019). Демографски процеси на Косову и Метохији од 1999. до 2019. године. У: *Косовско-метохијски зборник*, 8: 265–285.
- Милосављевић, Саша и Илија В. Поповић (2008). Савремени демографски трендови код Горанаца на простору северног дела Косова и Метохије. *Географска истраживања*, 1 (1): 29–36.
- Радовановић, Милован (1999). Шарпланина и њене жупе у косовско-метохијској области Јужне Србије. *Гласник географског друштва Републике Српске*, 4 (4): 29–46.
- Урошевић, Атанасије (2001). *О Косову: Антропогеографске студије и друштва сисис*, Приштина: „Институт за српску културу”.
- Milosavljević, Saša i Milan Punišić (2011). Popis stanovništva na Kosovu i Metohiji 2011. godine – između relevantnosti i irrelevantnosti. *Treći kongres srpskih geografa sa međunarodnim učešćem: zbornik radova* / [glavni i odgovorni urednik Rajko Gnjato], Banja Luka: Geografsko društvo Republike Srpske; Prirodno-matematički fakultet, 395–399.
- Radovanović, Svetlana (1998). Albanci Siroćke župe: prilog proučavanju multietničkih zajednica šarplaninskog regiona Srbije. *Stanovništvo*, 1–2: 49–80.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Михајловић, Звонко (2009). *Акциони план општине Шиприце*. Доступно на: [https://kirs.gov.rs/media/uploads/Lokalni-akcioni-planovi/Usvojeni-LAP-ovi/lap_strpce.pdf]. Приступљено: 12. 2. 2023.
- Општине и региони у Републици Србији, Република Србија* (2020). Републички завод за статистику, Београд. Доступно на: [<https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/pdf/G202013047.pdf>]. Приступљено: 12. 2. 2023.
- Паралелни здравствени систем у општинама са српском већином* (2020). Приштина 2020. 1–18. Доступно на: [https://kdi-kosova.org/wp-content/uploads/2021/04/Sistemi-paralel-shendetesor-ne-komunat-me-shumice-serbe_SERBIAN_final.pdf]. Приступљено: 20. 2. 2023.
- Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији (2011). Доступно на: [<http://media.popis2011.stat.rs/2012/Nacionalna%20priпадnost-Ethnicity.pdf>]. Приступљено: 3. 2. 2023.
- Попис становништва Краљевине Србије 1863 до 1919. Доступно на: [<https://www.stat.gov.rs/media/2615/spisakstarihstatistickihknjigakraljevinesrbije-1863-1919.pdf>]. Приступљено: 10. 2. 2023.

Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010. (2012). Републички завод за статистику, Београд. Доступно на: [<http://publikacije.stat.gov.rs/G2012/pdf/G20126011.pdf>]. Приступљено 17. 2. 2023.

Пословни именик ојшћине Шћирце. Доступно на: [http://www.bsc-red.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=28&Itemid=114&lang=sr/]. Приступљено: 20. 2. 2023.

Републички завод за статистику Србије, упоредни преглед броја становника и домаћинства за: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. Књига пописа од 30. 3. 1991, стр. 99. Доступно на: [<https://publikacije.stat.gov.rs/G1991/Pdf/G19914008.pdf>]. Приступљено: 17. 2. 2023.

Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, definitivni rezultati popisa za 1921. Доступно на: [<https://archive.org/details/definitivnirezul00yugo>]. Приступљено: 20. 2. 2023.

Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, definitivni rezultati popisa stanovništva knj. II, 1931. Доступно на: [<https://publikacije.stat.gov.rs/G1938/Pdf/G19384002.pdf>]. Приступљено: 20. 2. 2023.

Marković, Igor (2022). *Popis stanovništva iz ugla zajednice Kosovskih Srba*. NVO AKTIV i Centar za prava manjinskih zajednica (CPMZ). Доступно на: [<https://kfos.org/storage/app/uploads/public/62b/c25/0fd/62bc250fd07eb310961192.pdf>]. Приступљено: 1. 6. 2023.

Privremene institucije Kosova i Metohije – Agencija za statistiku Kosova, Stanovništvo prema polu i nacionalnosti na nivou naselja, 2013. Доступно на: [<https://ask.rks-gov.net/media/1615/stanovnistvo-prema-polu-i-nacionalnosti-na-nivou-naselja.pdf>]. Приступљено: 20. 2. 2023.

Privremene institucije Kosova i Metohije – Agencija za statistiku Kosova, Demografski podaci prema opštinama, 2013. Доступно на: [<https://ask.rks-gov.net/media/1623/demograf-ski-podaci-prema-opstinama.pdf>]. Приступљено: 20. 2. 2023.

Profil zajednice na Kosovu (2010). Organization for Security and Co-operation in Europe, Mission in Kosovo, Priština. Доступно на: [<https://www.osce.org/files/f/documents/5/3/75452.pdf>]. Приступљено: 25. 2. 2023.

Srpska zajednica na Kosovu: Zamrznut život i zamrznutom konfliktu (2019). Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd. Доступно на: [<https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/kosovo%202019.pdf>]. Приступљено: 25. 2. 2023.

DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE TOTAL NUMBER
AND ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF SIRINIĆ ŽUPA
FROM 1913 TO 2011

by

JOVO MEDOJEVIĆ
jovo.medojevic@pr.ac.rs

SAŠA MILOSAVLJEVIĆ
sasa.milosavljevic@pr.ac.rs

University of Priština with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica
Faculty of Sciences and Mathematics
Department of Geography
Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia

SUMMARY: The geographical area of Sirinić župa is a part of the region of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija. The subject of studying the total number and ethnic structure of the population is based on the monitoring and analysis of demographic processes and their trends in Sirinić župa from 1913 to 2011. With 16 settlements, Župa represents a multi-ethnic area where Serbs, Albanians, Gorans, Muslims, Bosniaks and Roma have lived for centuries. As a separate parish, this region was first mentioned in the era of the Serbian medieval state. During the period of Turkish rule, and even later until the 19th century, settlements and economic life in Sirinić župa stagnated. Sirinić župa was included in the population censuses from 1913 to 2011. The population censuses from 1921 and 1931 clearly indicate an increase in the population. After the Second World War, Sirinić župa was included in the censuses from 1948 to 2011. Censuses in the period from 1948 to 1989 record a constant increase in the population. However, the 1991 census recorded a decrease in the total number of inhabitants by 1% compared to the 1989 census. Demographic processes after 1999, when NATO bombed FR Yugoslavia and AP Kosovo and Metohija, unequivocally point to complex and serious factors that befell the Serbian community. The 2011 census, which was organized by the temporary institutions of Kosovo and Metohija, was boycotted by the Serbian population. Today, Serbs live in enclaves, displaced, without human dignity, without jobs and without conditions for returning to their centuries-old Serbian hearths. The current demographic processes in Sirinić župa are characterized by the complexity identified through the reduction of the population, unfavourable security conditions for the Serbian community, unfavourable economic, health and social development.

KEYWORDS: Population, Republic of Serbia, Autonomous Province of Kosovo and Metohija, Sirinić župa, ethnic structure

UDC 316.774:343.62
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2385079M>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

МЕДИЈИ И НАСИЉЕ – САЈБЕРБУЛИНГ (CYBERBULLYING)

ВЕСНА М. МИЛЕНКОВИЋ

Универзитет „УНИОН – Никола Тесла”

Факултет за спорт

Народних хероја 30/И, Нови Београд, Србија

vmilenkovic58@gmail.com

САЖЕТАК: У медијима се под насиљем најчешће подразумева присуство експлицитних сцена насиља које се могу видети на филмском и телевизијском екрану као и у сајбер простору интерактивних дигиталних игара. Стална запитаност о негативним ефектима медија масовне комуникације нарочито је била изражена у периоду експанзије телевизије и „наркотичке улоге” телевизијске слике када насиље постаје област из које поједини медији често добијају теме за своје садржаје. Појава нових начина комуникације путем дигиталних медија отворила је још једну страницу у промишљању појма насиља у медијима – сајбербулинг (*cyberbullying*). Циљ овог рада јесте да, износећи неке од теоријских размишљања и емпиријских истраживања о ефектима медија, одговори на питање колика је повезаност медија и насиља, с посебним освртом на дигитално злостављање као дуготрајну изложеност насиљу на друштвеним мрежама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: медији, насиље, медијски ефекти, комуникација, дигитално злостављање (сајбербулинг, *Cyberbullying*)

УВОД

Од сагледавања медија као посредника између комуникатора и реципијената, до дефинисања овог савременог средства за преношење информација као структуралног елемента сваке комуникационе ситуације, медије треба посматрати у светлу „природних и/или вештачких услова посредством којих се остварује комуницирање” [Radojković i Miletić 2008: 95]. У том контексту, медији масовне комуникације карактеристични су по својој техничко-технолошкој структури која, настала захваљујући

вештачким и природним условима, поседује специфичне могућности симболичке експресије. Овај такозвани медијски језик формиран у склопу система структуралних елемената омогућава дистрибуцију порука из комуникационих центара према масовној публици [Radojković i Miletić 2008: 103].

Ако се период постепеног прерастања медија у медијске индустрије посматра као последица развоја штампарства и штампе, онда се може рећи да се готово сви кључни елементи овог процеса мање-више могу срести при појави осталих медија масовне комуникације, односно при расту и развоју сваког сегмента медијских индустрија. Од настојања државе да контролише медије до тежње за комерцијалном експлоатацијом, од монопола до отвореног тржишта глобално повезаног, простира се путања развоја штампаних, ауди-визуелних и дигиталних медија. Један од главних покретача развоја медијске индустрије управо је феномен насиља, а оно што га је на путу промена све време пратило јесте стална запитаност јавности о негативним ефектима медија масовне комуникације [Kunczik and Zipfel 2006: 185], нарочито у периоду експанзије телевизије и „наркотичке улоге” телевизијске слике када насиље постаје једна од најкомерцијалнијих области из које медији преузимају теме својих културних садржаја. Иако масовни медији могу користити догађаје агресивне природе у процесу извештавања, проблем настаје када се у свету спектакла „насиље приказује ради насиља” [Koković 2007: 139].

Недоследности у дефинисању појма насиља у медијима настају због разлике у сагледавању агресије која није комуникацијски посредована. Ипак најчешће се под насиљем у медијима подразумева присуство експлицитних сцена насиља које се могу видети на филмском и телевизијском екрану, као и насилних активности у сајбер простору интерактивних дигиталних игара. Такође, читави жанрови истичу се као погодни облици новинарског изражавања за приказивање садржаја насилне природе (акциони, хорор, цртани филмови, спортски спектакли, ријалити програми) чиме привлаче пажњу публике. Сцене насиља постале су саставни део информативе, документарног програма и играних серија [Vuksanović 2018: 1825], што наводи на закључак да је скоро комплетна телевизијска понуда саткана од насилних садржаја.

Као посебан феномен савременог друштва у области комуникације посредством интернета, дигитално, електронско, сајбер насиље многи посматрају као наставак агресије која се прелива из реалног у виртуелни простор. Иако се у последње време (нарочито за време пандемије изазване корона вирусом COVID-19) истиче едукативна и информативна функција нових медија [Labaš 2021], истраживања показују да се интернет сервиси користе сасвим у друге сврхе [Rančić 2018; Oksanen i dr. 2014: 39; Boyd i dr. 2011: 8]. Уз олакшану могућност комуникације, забава је ипак основна намера коришћења информационо-комуникационих технологија. Пратећи процес трансформације медија, насиље је из агресивних садржаја традиционалних медија прерасло у насиље на интернету у облику текстуалних порука, фотографија и видео-прилога који се дистрибуирају посредством

рачунара, мобилног телефона и таблета. Проблем дигиталног насиља постао је видљив широј јавности од тренутка када су сцене насиља из реалног света преплавиле друштвене мреже [Milošević 2018].

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Полазна основа јесте констатација да медији својим агресивним садржајима врше велики утицај на примаоце порука иако медији нису свемоћни друштвени агенси који искључиво обликују ставове и понашања аудиторијума. Кроз преглед литературе указано је на modele агресивности у традиционалним медијима као и на емпиријска истраживања о насиљу дигиталних медија у информатичком друштву, јер је појава нових начина комуникације путем дигиталних медија отворила још једну страну у промишљању појма насиља у медијима – *cyberbullying* или дигитално насиље, електронско насиље, насиље на интернету, онлајн насиље, сајбер насиље или малтретирање у дигиталном свету [Filipović i Vojnić 2019: 265]. Овај облик интернет насиља настаје употребом дигиталних технологија у облику текстуалних или видео-порука којима се вређа, узнемирава или прети.

Циљ овог рада јесте да се, износећи неке од теоријских размишљања и емпиријских истраживања о ефектима медија, одговори на питање колика је повезаност медија и насиља с посебним освртом на дигитално злостављање као дуготрајну изложеност насиљу на друштвеним мрежама. Коришћењем дескриптивно-експликативне методе и методе теоријске анализе, повезивањем теоријских сазнања и емпиријских података, у раду је у оквиру предмета истраживања направљен пресек теоријских премиса које се односе на деловање насиља у медијима. Такође, сагледани су примери из области ефеката насиља у традиционалним и дигиталним медијима у циљу разумевања феномена насиља и његове повезаности са медијима.

МОДЕЛИ АГРЕСИВНОСТИ У МЕДИЈИМА

О моделима агресивности у медијима може се говорити као о односу изложености публике медијском насиљу и развоју агресивног понашања младих [Anderson and Bushman 2002; Anderson and Dill 2000]. Краткорочни и дугорочни ефекти [Potter 2012] ове конструкције медијских садржаја уочавају се на макросоцијалном плану кроз „културу страха” и медијску легитимизацију насиља што доводи до појаве агресивних мисли и понашања или предузимања конкретних агресивних акција. У микросоцијалном окружењу, негативни медијски утицај може се повезати с растом насилног понашања (по угледу на слике виђене у медијима) [Gentile et al. 2004], повећањем вршњачког насиља и криминалитета малолетника у школи, на улици, у породици, у реалном и виртуелном простору. Међутим, по мишљењу професорке Лемиш [Lemiš 2008], однос телевизије и деце треба посматрати као интерактивни процес у оквиру кога је садржај

телевизијског програма само један аспект тог односа. Не може се са апсолутном сигурношћу рећи да је телевизија добра или лоша. Док Лемиш сматра да утицај зависи од много различитих аспеката (садржаја програма, временаведеног уз ТВ програм, од васпитања, културе, окружења), Дмитривић узрок насилног понашања код деце осим у агресивним медијским садржајима види и у самој присутности медија у свакодневном животу” [Dmitrović 2011].

Тешко је уочити директан медијски утицај на формирање и промену ставова, јер ефекат медијских слика коригују активности примарне групе које много делотворније утичу на социјализацију појединца, па је утицај медија тиме посредован. Ову теорију о минималним медијским ефектима која говори о медијима који само учвршћују већ постојеће ставове заменило је мишљење да медији производећи поруке креирају и смисао догађаја о којима извештавају, па се поставља питање каква је њихова улога у иницирању ставова које потом утврђују [Milivojević 2001: 152]. Трећи период истраживања медијских утицаја карактеристичан за постмодерно друштво мења поглед на значај медија, напушта истраживачки приступ студија ефеката, рецепијенте сагледава као активну публику, а комуникацију уместо са становишта трансмисије посматра у светлу производње значења [Radojković i Miletić 2008]. Истраживања утицаја медија на конзументе медијских културних садржаја [Kunczik 1998: 27–42], рађена нарочито у периоду убрзаног развоја телевизије, иницирана су појачаном критиком јавности која се кретала од оптужби у вези са ерозијом писмености, па до примедби о негативном деловању медијских слика на повећање делинквенције младих и насиља у друштву [Bandura 1994, према Briggs and Cobley 2005: 399; Berkowitz 1993, према Briggs and Cobley 2005: 401].

Иако су неке анализе о изложености агресивном понашању у медијима показале да се медији и њихови садржаји не могу сврстати ни у штетне нити у корисне [Schramm 1961, према Briggs and Cobley 2005: 398], у периоду развоја компјутерских мрежа Гемсон [Gamson 1992] је констатовао да у сагледавању последица изложености насилним садржајима треба узети у обзир социјални, културни контекст, индивидуалне разноликости публике и могућност интеракције, јер је значење порука спуштено на рецепцијски ниво, па рецепијенти услед употребе различитих кодова, поруке ишчитавају често на неочекиване начине. „Насиље у медијској понуди настаје тек када постоји таква интерпретација рецепијената” [Früh 2001: 213]. Осим изложености насиљу путем екранске слике, на рецепцијски ниво прималаца поруке утичу и друге компоненте медијске интерпретације: могућност сталног понављања битних тема, кључних приказа, коришћење метафора, кохерентност наратива [Briggs and Cobley 2005: 427]. Кунчик и Ципфел [2007: 2] сматрају да се посебно телевизија, због аудио-визуелног карактера, као и видео-игре због релативно једноставних могућности коришћења, истичу посебном врстом реалистичности у приказивању насиља. Због тога је питање о штетном деловању насиља у медијима неизоставно важно поставити у јавној дебати иако извештавање

о насиљу које се дешава у свакодневном животу представља део медијских садржаја при редовном информисању јавности.

Поједностављено посматрање медијске улоге и негативних ефеката комуникације повезује се са различитим студијама почев од феномена „учинка треће особе” који не третира нашу, већ опасност других људи [Johansson 2005: 81]. Према анкети Института за демоскопију Аленсбах (Allensbach) из 2002. године, 78% испитаника изјаснило се да су медији саодговорни за насиље које на телевизији треба ограничити или чак забранити, јер је „насиље у медијима већ дуже време забрињавајуће и опасно” [Kunczik and Zipfel 2007: 3]. Многобројна истраживања нису успела да дођу до релевантних резултата, јер се ефекти појединих медијских садржаја могу уочити тек протоком низа година; такође, узрочно-последичне везе сагледавају се често као једнозначне компоненте, па се интерпретација резултата истраживања своди на поједностављене закључке [Grimm 1999: 56]. Чини се да се медији најчешће проглашавају искључивим кривцем за повећање насиља у друштву. Медији се не могу једини окривити за емоционалне и моралне проблеме. Брига за заштиту младе публике од штетних утицаја медијског програма захтева неподељену пажњу друштвене заједнице. Културни медијски садржаји бришу разлике између „добрих” и „лоших” момака. Добри момци често делују насилно и злослутно [Kaplan 1994: 33]. У средишту дебате „слобода насупрот одговорности” о утицају телевизије на став адолесцената према друштву налази се етичка дилема која се односи на активности аутора забавних емисија који морају бити свесни да се млади путем медија уче вредностима, улогама и облицима понашања [Dej 2008: 403]. Ту етичку одговорност ТВ мреже покушавају да реше увођењем сопствених система рангирања програма”.

Ради успостављања могућих нових „читања” комуникационих ефеката на циљну публику потребно је направити пресек теоријских премиса које се односе на деловање насиља у медијима. Иако емпиријски побитијена, теорија о катарзи која истиче постојање *урођене агресивности* [Feshbach 1989: 71] и даље је предмет расправа. На *инхибицијску тезу* која се тиче могућности изостанка агресије и која претпоставља да посматрање насилних садржаја застрашује гледаоце и одвраћа их од насилних мисли и акција, *наслања се теза преокрећта* или *бумеранга* [Selg 1998: 49] која заговара становиште да се насилност смањује посматрањем медијског насиља [Grimm 1999]. Према претпоставци *навикавања*, константна изложеност насиљу путем телевизијских екрана доводи до стања отупелости, што резултира смањењем опште емпатије гледалаца [Grimm 1999]. Једна од последица веома блиска смањењу осетљивости аудиторијума јесте обликовање слике света према медијској/ТВ реалности [Milenković 2020: 203] коју истиче широко потврђена *ситуација култивирања* која преиспитује узроке појаве. Док теза о *„трансферу стања узбуђености”* полази од претпоставке да насилни медијски садржаји могу појачати узбуђење и изазвати агресивно понашање у будућности, теза *стимулације* као полазну основу узима управо тако изазвано узбуђење због посматрања телевизијски приказаног насиља што доводи до стварања предиспозиције за

агресивно понашање [Berkowitz 1970]. Она тачка која повезује ефекте традиционалних са ефектима нових медија јесте сагледавање *ојонацања* насилних дела, конкретно имитација самоубиства (Вертеров ефекат) [Kunczik and Zipfel 2007: 7] виђених у медијски посредованом простору традиционалних медија и повећању самоубиства младих који су константно изложени сајбербулингу на друштвеним мрежама.

Полазиште *priming-џосџавке* јесте постојање семантички повезаних осећаја и склоности у сваком човеку које изазване одређеним надражајима (насилним садржајима) спонтано доводе до повећања агресивног понашања. Услед сталног надражаја, агресија се дугорочно исказује [Kunczik and Zipfel 2007: 9]. На ову поставку надовезује се *скриџџ џеорија* која говори о стварању рутине и даље развија *џезу о џонављању аџресивне радње* у сећању, машти, игри. Да ли ће и у којој мери бити остварена ова теорија зависи од индивидуалних карактеристика појединаца, од начина на који се спроводи процес социјализације као и ширег друштвеног контекста. Дугорочна истраживања негативних последица излагања публике насилним медијским садржајима везана су за *џеорију учења* [Bandura 1994]. Као база когнитивно-физиолошке поставке узима се вишеслојно истраживање [Grimm 1999: 216] које је анализирано три претпоставке (колико су повезани агресивни садржаји с одређеним ефектима, који су токови процеса узбуђивања и колика је повезаност медијског насиља са мотивима користољубља). Грим је дошао до генералног закључка да се испитаници критички односе према медијским садржајима и да се опредељују за страну жртве, а не за насилника [Kunczik and Zipfel 2007: 12].

ДИГИТАЛНО НАСИЉЕ – CYBERBULLYING

Као последица акумулиране агресивности услед различитих антагонизама, сваки облик комуникације посредством интернета који угрожава безбедност појединца или ствара осећај узнемирености и страха може се окарактерисати као дигитално насиље чије се последице осећају и у физичком свету [Bjelajac i Filipović 2021: 30]: вербално насиље (погрдне речи, увреде), социјално насиље (игнорисање, оговарање, изопштавање, измишљање лажних прича), психичко насиље (претећи садржаји, омаловажавање), сексуално насиље (нежељено узнемиравање, постављање експлицитних фотографија). Жртве насиља на друштвеним мрежама могу бити сви [Stojanović i Macanović 2022: 10], а нарочито појединци са ниским нивоом самопоуздања, интровертни, депресивни, изузетно сензуалне особе које трпе насиље. Због тога је последњих година сајбер насиље све чешће тема многих аутора [Putnik et al. 2013; Branković 2013; Vrhovnik 2013; Macanović 2015; 2020; Macanović i Petrović 2015; Rakočević 2019; Stanaković 2019; Stojanović i Macanović 2022], па отуда и мноштво дефиниција које под појмом дигиталног насиља подразумевају све облике узнемиравања коришћењем дигиталних технологија или су усмерене на специфичне облике дигиталног насиља. Електронско насиље је „коришћење дигиталне технологије, интернета и мобилних уређаја с циљем да се друга

особа узнемири, повреди, понизи и да јој се нанесе штета” [Filipović i Vojnić 2019: 265]. *Cyberbullying* је агресивно понашање које се изражава кроз негативне радње са циљем да повреди жртву. Између жртве и починиоца успоставља се несразмеран однос моћи у коме насилник тежи да стално понавља своје насилне радње [Macanović i Stojanović 2022: 99].

Монографија *Насиље њуџем инџернеџа: Cyberbullying* ауторâ Р. Стојановић и Н. Мацановића указује на све већу опасност од дигиталног насиља на формирање личности и социјализацију уопште. Последице овог насиља могу бити озбиљније од оних које су узроковане међувршњачким насиљем у реалном свету, јер је публика у виртуелном простору много већа, а анонимност интернет починиоце чини много окрутнијим и насилнијим [Stojanović i Macanović 2022: 10]. За разлику од дигиталног насиља које је захваљујући повећаним могућностима сајбер простора ушло у домове интернет корисника и траје 24 часа дневно, традиционални видови испољавања насиља изводе се пред публиком у физичком простору заједничком за насилника и жртву уз њихов непосредни контакт. Многи традиционални облици насиља могу се наћи и у дигиталном свету у коме су последице и одједи насиља много већи и јачи због природе дигиталних медија [Hobbs 2009: 16]. Таквих искушења на интернету има свакодневно, па је зато потребно упознати појаву дигиталног злостављања, разумети је и у оквиру грађанске иницијативе поставити као примаран проблем јавне агенде.

Класификујући различите типове електронског насиља, истраживачи анализирају методе којима се врши сајбербулинг, јер је много опаснији од традиционалног малтретирања [Milošević 2018]. Онлајн борба која се води путем електронске поште и која подразумева оштре поруке или неприкладне фотографије јесте *fleming* (потпаљивање) које се одиграва у чет собама и дискусионим групама [Willard 2006]. *Harassment* (узнемиравање) је континуирано слање узнемирујућих порука или сајбер ухођење (*cyberstalking*) које се може наставити и у стварном свету. У онлајн играма јављају се насилници (*griferi*) који узнемиравају остале играче [Hunter 2011]. Код адолесцената, искључивање појединца из друштвене групе може изазвати фрустрацију, па је искључивање (*exclusion*) врло ефикасна насилна метода која повређује и оставља велике емоционалне последице. И откривање (индискреција – *outing*) тајни таргетиране особе представља својеврсну ничим изазвану казну. Анонимност на интернету постиже се преузимањем туђег или стварањем лажног идентитета (маскарада – *mask-querading*), што насилнику омогућава да некажњено врши дигитално насиље слањем непримерених сексуалних порука, фотографија, слика, видео-клипова (*sexting*). Метода *happy slapping* (срећно шамарање) састоји се од снимања мобилним телефоном напада на жртву у физичком простору и постављања снимака на интернет. После ове врсте сајбер насиља, било је примера смртних исхода од последица напада, као и примера самоубиства младих који нису могли да се носе са последицама овог начина малтретирања [Pillay and Sacks 2020].

Трагичне последице у вези су са изазовима на друштвеној мрежи Тик Ток [Espresso, 7. 3. 2021] који је препун игара-изазова: Blue Whale Challenge – Изазов плавог кита; Ghost challenge – Изазов са духовима итд. Примера сајбербулинга, са или без смртних исхода, нажалост, било је и код нас [Srbija danas, 11. 12. 2021]. Млади своје активности на друштвеним мрежама почињу да доживљавају као део сопственог идентитета, а кроз популарност у виртуелном свету процењују сопствену личност, те почињу да придају сувише важности туђим коментарима и критикама [Миленковић 2022].

Масовна појава дигиталног насиља условила је потребу за анализом овог феномена, па је учестало истраживање ефеката насиља на интернету. О „токсичном сајбер понашању” на интернету (toxic web), нарочито у коментарима у таблоидним онлајн медијима као и на индивидуалним Фејсбук (Facebook) и Твитер (Twitter) странама, сведочи и истраживање Универзитета у Станфорду које истиче три најважнија ефекта онлајн говора мржње [Trajković 2022]: лична штета и душевни бол нанет таргетираној особи или групама, могућност реализовања тих претњи у реалном животу и „ефекат бумеранга”, о коме говоре и студије у традиционалним медијима, у случају када на увреде и насиље жртве почињу да одговарају истим начином. Протести из реалног живота организовани на друштвеним мрежама постају „нова нормалност” [Trajković 2022]. Насилници са лажних профила скривени иза анонимности на интернету прогањају своје жртве [Hobbs 2009: 5] и спроводе континуирани надзор над њиховим активностима. Истраживање из 2016. године о сајбер злостављању на етничкој основи [Edwards et al. 2016] показало је да изложеност овом медијском насиљу у једнакој сразмери утиче на суицидалне идеје младих који су путем интернета добијали различите непримерене поруке.

Истраживање ефеката медијских технологија на адолесценте [Saptasagar 2022] указало је на постојање позитивних и негативних ефеката због прекомерне употребе друштвених мрежа и играња видео игара [Maravić 2022: 323]. Иако су платформе друштвених медија креиране тако да зближе њихове кориснике, насиље је једна од последица изложености агресивним садржајима. Још једна студија о сајбер малтретирању међу урбаним адолесцентима у оквиру тромесечног испитивања указала је на потребу подршке породице и окружења ради ублажавања утицаја медијског насиља на ментално здравље младих [Ngo et al. 2021]. Емпиријске анализе утицаја насилних дигиталних игара на агресивно понашање играча указују на чињеницу да се до краја не може потврдити штетност ових игара, јер ће се у противном нарушити кредибилитет истраживања ефеката видео игара. Само успостављање дијалога и јавне дебате могло би да доведе до конструктивног решења проблема насиља у медијима [Elson et al. 2014]. На тему интернет насиља IPSOS је 2012. године у 24 земље извео истраживање о насиљу на интернету. Резултати су показали да је 66% испитаних грађана одговорило позитивно на питање о постојању сајбер насиља и да је употреба друштвених медија повећала насиље међу ученицима за више од 63% [Macanović i Stojanović 2022: 101].

Истраживања Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије о коришћењу дигиталне технологије и њеним ризицима из 2012. године [Popadić i Kuzmanović 2013] које је обухватало младе из 17 основних и исто толико средњих школа у Србији, показала су да ученици препознају ризичне ситуације које изазивају стрес, анксиозност, депресију: ругање путем фотографија и узнемирујућих порука, оговарања, приказивања насиља у видео-клиповима, претњи насиљем, вређања, непристојним речима, инсистирања непознате особе за сусретом у реалном простору, наметања нежељеног пријатељства на мрежама итд. Док су резултати пилот истраживања “Global kids online Serbia” из 2016. године показали да се скоро 40% ученика на мрежи сусреће са узнемирујућим садржајима и да је сваки други то доживео више пута [Popadić et al. 2016], студија „Млади у свету Интернета” показала је да се средњошколци у случајевима насиља најчешће поверавају својим вршњацима (друговима, браћи, сестрама), а тек на крају одраслима [Popadić i Kuzmanović 2016] (наставници, педагози, психолози, родитељи). Према испитивањима о сајбер насиљу у босанско-херцеговачким средњим школама објављеним 2022. године, 100% испитаника има профил на некој од друштвених мрежа што указује на висок ниво утицаја садржаја дигиталних медија на њихове кориснике. На основу добијених резултата, утврђено је да су 39,7% испитаника жртве агресије на интернету и да 28,3% анкетираних врши или је вршило насиље над вршњацима [Macanović i Stojanović 2022: 112].

Континуирани раст интересовања за друштвене мреже које олакшавају комуникацију у виртуелном простору, у коме се деле информације, идеје, размењују мишљења, шаљу позитивни и негативни коментари, утиче на појачану друштвену моћ социјалних мрежа на глобалном нивоу као и у оквиру националног окружења. Најновија истраживања ЦЕСИД-а о медијским трендовима у оквиру програма „Нове писмености” у Србији доносе следеће резултате за последњи квартал 2021. године: интернет је користило 81,2% грађана, седам процената више него прошле године; појавило се 4,6 милиона нових корисника друштвених мрежа за последњих годину дана; око 40% младих до 25 година имало је непријатности у онлајн комуникацији [Nova pismenost, decembar 2021].

ДИСКУСИЈА

Када је у оквиру информационог друштва човек свој друштвени живот пребацио на интернет и почео да користи све повољности технолошких иновација, дигитални медији постали су важна платформа за друштвену интеракцију. Друштвене мреже на којима корисници генеришу многобројне садржаје и „паметни” телефони са интернетом, производе идентитете [Čalović 2012] и интерактивне онлајн сусрете. Ефекти друштвених медија који утичу на индивидуалне односе тичу се перцепције интерперсоналне комуникације путем мреже и резултирају неограниченом слободом коју неки користе за узнемиравање и злостављање других људи. Догађа се да појединци у виртуелном простору себи дозвољавају оно што себи не би

дозволили или смели у реалном свету. Концепт дигиталног насиља један је од највећих негативних медијских ефеката: дељење приватних фотографија и видео-снимака појединаца без дозволе, напади на пословне тајне и банковне рачуне, узнемиравање младих, крађа идентитета, увреде, напади, језик мржње и нетолеранција [Kara et al. 2022].

Бандура [1994], као представник теорије учења, инсистира на узрочно-последичном односу појединца и околине повезујући негативно деловање медија са повећањем насиља у друштву. С друге стране, истичући да је највећи број теорија о ефектима медија у појединим аспектима заснован на једностраним и поједностављеним премисама, Грим [1999: 706] се супротставља традиционалним теоријама учења – тезама имитације и стимулације које филмске и телевизијске моделе насиља производе у узор за буђење агресије, и додаје да се не могу изричито доказати ни повећања, ни смањења агресије починиоца који је био изложен медијском насиљу [Kunczik and Zipfel 2007: 13]. Да ли ће учење по моделу произвести једнако агресивна понашања не зависи само од изложености насиљу, већ и од, на пример, могућности поседовања средстава за имитацију (оружје), од успеха/неуспеха прве агресивне акције креиране по наученом моделу, или од пристајања/непристајања околине на конкретно агресивно понашање.

Истраживања из области односа медија и насиља најчешће полазе од хипотезе да медијско насиље масовних и нових комуникација оставља негативне последице на већину популације која прати њихове програме информативног, забавног и спортског садржаја [Vuksanović 2018: 1825]. Међутим, повећање вербалне и физичке агресивности као негативних ефеката медија треба потражити и у критичкој претпоставци која констатије да медији нису свемоћни [Milivojević 2001: 151] и да је гледиште које медијску културу оптужује за насиље теоријски конструкт који се базира на митској основи [Trend 2007]. У супротном, историја уметности би такође била оптужена за промоцију насиља.

ЗАКЉУЧАК

Претпоставка да је насиље уско повезано са светом медија и да негативно утиче на медијску публику која реагујући на медијске слике прибегава агресивном понашању у реалном животу, у великој мери заснована је на оцењивању анкетираних испитаника, на њиховим уверењима и личном вредновању односа медија и насилних садржаја са променом понашања. С друге стране, мит о свемоћи медија у периоду када је заступана хипотеза о директном и непосредном утицају медијских порука на свест публике, давно је напуштен, а модерна размишљања о медијском утицају заступају концепцију: медији су моћни агенси друштва, али је њихова моћ ипак ограничена активношћу осталих друштвених субјеката.

За разлику од традиционалних медија у којима је публика пасивно оријентисана у конзумацији медијских садржаја, корисници дигиталних медија активни су учесници у одабиру, креирању и постављању интернет

садржаја. Какав ће однос успоставити са медијима зависи од нивоа медијске писмености који поседују, па сходно томе и од начина на који се медији разумеју и користе. Након искуства са медијском писменошћу биће оних корисника који ће престати да одлазе на неке друштвене мреже, други ће бити спремнији на опасности дигиталних медија, али неће поставити ни коришћење медијских бенефита, неки ће ради забаве наставити да одлазе на друштвене мреже и играју видео игре, а биће и оних који ће почети да сумњају у медије и њихово извештавање [Labaš 2021]. Истраживања наведена у овом раду, такође, указују на ризике и проблеме у оквиру којих свако од интернет корисника може постати жртва дигиталног насиља.

На крају треба истаћи становиште теорије игара по коме насиље има сврху да разоноди, најпре из такмичарског угла у сфери спорта, затим у домену видео игара, па из визуре индустрије забаве [Vuksanović 2018: 1826], а у циљу повећање профита медијских индустрија. На инструментализовање насиља у оквиру кога оно постаје привлачно и добија епитет игре, указује и чињеница да многи злостављачи у реалном и виртуелном свету истичу управо ту компоненту као основу за упуштање у „авантуру насиља” над таргетираним појединцима. Међутим, иако делује као вид забаве, та „игра” најчешће резултира страхом, узнемиренošћу и осећањем угрожености.

Полазећи од тога да поједини медији својим агресивним садржајима врше велики утицај на реципијенте, кроз преглед литературе указано је на моделе агресивности у традиционалним медијима као и на методе којима се врши сајбербулинг кроз текстуалне или видео поруке којима се вређа, узнемирава, прети итд. Да би се добио одговор на питање о повезаности медија и насиља, а нарочито да би се расветлило дигитално злостављање на друштвеним мрежама потребно је теоријски и емпиријски сагледати ефекте насилне комуникације. Анализе сајбербулинга рађене у новије време ретко се ослањају на претходна истраживања и не теже међусобном повезивању ради пружања опште слике, па је тешко добити свеобухватну представу стања насилних садржаја у дигиталним медијима. Ипак, иако има мишљења о медијима као искључивим кривцима за насиље у друштву, иако се указује и на потпуно супротна мишљења, најновија истраживања недвосмислено показују да није одржива теорија о неделотворности медијског насиља [Kunczik and Zipfel 2007: 20] с обзиром на нераскидиву повезаност медија и друштва. Резултати истраживања указали су на повезаност ефеката традиционалног и дигиталног насиља и на посебну опасност различитих метода сајбербулинга.

С обзиром на то да је постављен циљ овог рада одговор на питање колика је повезаност медија и насиља с посебним освртом на дигитално злостављање као дуготрајну изложеност насиљу на друштвеним мрежама, дошло се до закључка да постоји повезаност ефеката традиционалног и дигиталног насиља што указује на посебну опасност различитих метода сајбербулинга с обзиром на карактеристике ове појаве.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Миленковић, Весна (2022). Миленијалци и зумери у виртуелном свету нових наратива. *Култура*, 176: 39–54. [DOI 10.5937/kultura2276039M].
- Bandura, Albert (1994). Social cognitive theory of mass communication. In: J. Bryant and D. Zillman (ed), *Media Effects: Advances in Theory and Research*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 61–90.
- Berkowitz, Leonard (1993). *Aggression: Its Causes, Consequences and Control*. New York: McGraw-Hill.
- Berkowitz, Leonard (1970). The contagion of violence. In: *Nebraska Symposium on Motivation* 18, S. 95–135.
- Bjelajac, Željko and Aleksandar Filipović (2021). Specific characteristics of digital violence and digital crime. *LAW – Theory and Practice*, 4: 16–32. [DOI: 10.5937/ptp2104016B].
- Brankovic, Srbobran (2013). Social networks and new opportunities for social research. *Culture Policy*, X (20): 77–90.
- Brigs, Adam i Pol Cobli (2005). *Uvod u studije medija*. Beograd: Clio.
- Dej, Luis Alvin (2008). *Etika u medijima: Primeri i kontroverze*. Beograd: Medija centar i Plus. Prevod: J. Vasiljević, A. Kocić.
- Dmitrović, Milorad (2011). Uticaj televizije, crtanih filmova i kompjuterskih igrica na porast nasilja kod dece. *Socijalna misao*, 18 (3): 45–64.
- Čalović, Dragan (2012). Identitet u vremenu cyber svjetova. *Filozofska istraživanja* (Zagreb), 32 (1): 19–30.
- Edwards, Lynne, April Edwards Kontostathis and Christina Fisher (2016). Cyberbullying, race/ethnicity and mental health outcomes: A review of the literature. *Media and Communication*, 4 (3): 71–78.
- Elson, Malte and Christopher J. Ferguson (2014). Twenty-five years of research on violence in digital games and aggression: Empirical evidence, perspectives, and a debate gone astray. *European Psychologist*, 19 (1): 33–46.
- Filipović, Aleksandar i Sanja Vojnić (2019). Bezbednosni izazovi na internetu kao novom prostoru za vršenje nasilja. *Kultura polisa*, 16 (39): 263–273.
- Früh, Werner (2001). *Gewaltpotentiale des Fernsehenangebots. Programmangebot und zielgruppen-spezifische Interpretation*. Wiesbaden.
- Gamson, William A. (1992). *Talking Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grimm, Jürgen (1999). *Fernsehgewalt: Zuwendungsattraktivität. Erregungsverläufe. Sozialer Effekt*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Kara, Ergün; Gülşen Kirpik and Attila Kaya (2022). A Research on Digital Violence in Social Media. In: *Handbook of Research on Digital Violence and Discrimination Studies*. IGI Global, 270–290. [DOI: 10.4018/978-1-7998-9187-1.ch013]
- Koković, Dragan (2007). *Društvo i medijski izazovi*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kunczik, Michael i Astrid Zipfel (2007). Mediji i nasilje: aktualno stanje u znanosti. *MediA-nali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima*, 1 (1): 1–26.
- Lemiš, Dafne (2008). *Deca i televizija*. Beograd: Clio.
- Macanović, Nebojša (2015). *Pedagogical current events*. Banja Luka: Center for Modern Knowledge.
- Macanović, Nebojša (2020). *Socially maladapted behavior of children and adolescents*. Banja Luka: Center for Modern Knowledge.
- Macanović, Nebojša and Ružica Stojanović (2022). Cyberbullying as a form of peer violence in schools. In: I. Stevanović and M. Kolaković-Bojović (ed.), *Children and the Challenges of the Digital Environment*, International scientific thematic conference, Palić, 16–17 June 2022, Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research Serbia, 97–116.

- Macanović, Nebojša and Jagoda Petrović (2015). *Prevention of peer violence in primary schools "Let's return friendship to the classroom"*. Banja Luka: Association of Teachers and Associates of the University of Banja Luka.
- Maravić, Manojlo (2022). *Totalna istorija video igara*. Beograd: Clio.
- Milenković, Vesna (2020). Dialogue and monologue as communicational and cultural phenomena. *Teme*, 44 (1): 195–207.
- Milivojević, Snježana (2001). Javnost i ideološki efekti medija. *Reč – časopis za književnost i kulturu*, i društvena pitanja, 64 (10): 151–214.
- Ngo, Anh Toan; Anh Quynh Tran, Bach Xuan Tran, Long Hoang Nguyen, Men Thi Hoang, Trang Huyen Thi Nguyen, Linh Phuong Doan, Giang Thu Vu, Tu Huu Nguyen, Hoa Thi Do, Carl A. Latkin, Roger C. M. Ho, Cyrus Ho (2021). Cyberbullying among school adolescents in an urban setting of a developing country: experience, coping strategies, and mediating effects of different support on psychological well-being. *Frontiers in psychology*, 12: 661919.
- Oksanen, Atte; Hawdon, James Pekka Räsänen (2014). Glamorizing rampage online: School shooting fan communities on YouTube. *Technology in Society*, 39: 55–67. [DOI: 10.1016/j.techsoc.2014.08.001].
- Pillay, Roshini and Glenda Sacks (2020). Cyberbullying – A Shrouded Crime: Experiences of South African Undergraduate Students. *The Oriental Anthropologist*, 20 (2): 370–386.
- Popadić, Dragan i Dobrinka Kuzmanović (2016). *Mladi u svetu Interneta*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, UNICEF.
- Popadić, Dragan i Dobrinka Kuzmanović (2013). *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Popadić, Dragan; Zoran Pavlović, Dalibor Petrović and Dobrinka Kuzmanović (2016). *Global kids online Serbia – Balancing between Opportunities and Risks: Results from the Pilot Study*. University of Belgrade.
- Potter, James W. (2012). *Medijska pismenost*. Beograd: Clio.
- Putnik, Nenad; Mladen Milosevic and Milica Boskovic (2013). Electronic violence – A new form of peer violence. In: M. Šikman (ed.), *Peer violence (etiology, phenomenology, ways of overcoming and comparative experiences)*. Banja Luka: College of Internal Affairs, 293–306.
- Radojković, Miroljub i Mirko Miletić (2008). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Beograd: Učiteljski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Rakočević, Vanja (2019). *The role of school in the prevention and intervention of electronic peer violence – Handbook for children, parents and teachers*. Podgorica: NGO Children of Montenegro.
- Rančić, Jovana (2018). Vršnjačko nasilje na društvenim mrežama u Republici Srbiji. *CM: Communication and Media*, XIII (43): 95–124.
- Saptasagar, Kavita Ajit (2022). Effects of Digital Technology on Adolescents: Pros and Cons. In: *Impact and Role of Digital Technologies in Adolescent Lives*. IGI Global, 19–25. [DOI: 10.4018/978-1-7998-8318-0.ch002].
- Schramm, Wilbur; Jack Lyle and Edwin B. Parker (1961). *Television in the Lives of Our Children*. Stanford, CA: Stanford University Press. Schramm.
- Selg, Olaf (1998). Medienwirkung: Hypothesen – Modelle – Theorien. Kurzübersicht zur Wirkungsweise von Gewaltdarstellungen in visuellen Medien. In: *TV diskurs*, 6: 48f.
- Stanković, Dušan (2019). Sajber nasilje na društvenim mrežama među mladima u Republici Srbiji. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 57 (2): 9–23.
- Stojanović, Ružica i Nebojša Macanović (2022). *Nasilje putem interneta – Cyberbullying*. Banja Luka: Centar modernih znanja.
- Thomas, Joseph I. and Mini B. Devi (2017). *New Perspective of Bullying: Cyber Bullying*. In: S. Dinesh, & M. S. Babu (Eds.), *Adolescence Education*. New Delhi: APH Publishing Corporation.

- Trend, David (2007). *The myth of media violence: A critical introduction*. Malden, MA: Blackwell Pub.
- Vrhovnik, Andrija (2013). *Elektroničko nasilje među djecom i mladima*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Vuksanović, Divna (2018). Filozofija medija: je li nasilje zabavno? In *Medias Res – časopis filozofije medija*, 7 (12): 1821–1832.
- Willard, Nancy E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Champanign, Illinois: Research press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Boyd, Danah; Jenny Ryan and Alex Leavitt (2011). Pro-self-harm and the visibility of youth-generated problematic content. I/S: *A Journal of Law and Policy for the Information Society*, 7(1): 1–31. Доступно на: [www.danah.org/papers/2011/IS-ProSelfHarm.pdf]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Espresso (7. 3. 2021). *Novi smrtonosan izazov preko ekrana – posle plavog kita deca ponovo masovno potpadaju pod fatalan uticaj*. Доступно на: [https://www.espresso.co.rs/lifestyle/hi-tech/742555/novi-smrtonosan-izazov-preko-ekrana-posle-plavog-kita-deca-ponovo-masovno-potpadaju-pod-fatalan-uticaj]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Hobbs, Meghan Elaine (2009). *E-Bullies: The Detrimental Effects of Cyberbullying on Students' Life Satisfaction*. Oxford, Ohio. Доступно на: [https://etd.ohiolink.edu/apexprod/rws_olink/t/1501/10?clear=10&p10_accession_num=muhonors1240435140]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Johansson, Bengt (2005). The Third-Person Effect – Only a Media Perception? *Nordicom Review*, vol. 26, no 1. Доступно на: [https://www.nordicom.gu.se/sites/default/files/kapitel-pdf/180_081-094.pdf]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Kaplan, James (29. 10. 1994). *Superheroes or Zeros!* TV Guide. Доступно на: [https://www.mycomicshop.com/search?tid=21944527&pgi=2101]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Kunczik, Michael (1998). *Gewalt und Medien*. Köln–Weimar–Wien. Доступно на: [https://silo.tips/download/gewalt-und-medien-ein-studienhandbuch-bearbeitet-von-michael-kunczik-astrid-zipf]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Kunczik, Michael and Astrid Zipfel (2006). *Gewalt und Medien*. Köln, Weimar, Wien. Доступно на: [https://d-nb.info/1234817241/34]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Labaš, Danijel (2021). Medijska pismenost – Nova era digitalnog učenja. Boris Beck (ur.), *Inkluzija*, II (22). Доступно на: [https://www.matica.hr/inkluzija/22/nova-era-digitalnog-učenja-32272/]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Milošević, Tijana (2018). *Protecting Children Online? Cyberbullying Policies of Social Media Companies*. Cambridge, MA: The MIT Press. Доступно на: [https://www.researchgate.net/publication/338384614_Protecting_Children_Online_Cyberbullying_Policies_of_Social_Media_Companies_by_Tijana_Milosevic]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Nova pismenost (decembar 2021). *Medijski trendovi u Srbiji*. Доступно на: [https://www.novapismenost.propulsion.one/wp-content/uploads/2022/04/MEDIJSKI-TRENDOVI-U-SRBII-2021..pdf]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Srbija danas (11. 12. 2021). 50 odsto mladih žrtve sajber nasilja: Samoubistvo Kike pokrenulo lavinu komentara – kako zaštititi decu od nasilnika? Доступно на: [https://www.sd.rs/vesti/drustvo/50-odsto-mladih-zrtve-sajber-nasilja-samoubistvo-kike-21-pokrenulo-lavinu-komentara-kako-zastiti-2021-12-11]. Приступљено: 1. 4. 2023.
- Trajković, Ivan (2022). Digitalno nasilje kao svakodnevica: Opasnost u nekoliko klikova. *Aljazeera* Доступно на: [https://balkans.aljazeera.net teme/2022/5/1/digitalno-nasilje-kaosvakodnevica-opasnost-u-nekoliko-klikova]. Приступљено: 1. 4. 2023.

THE MEDIA AND VIOLENCE – CYBERBULLYING

by

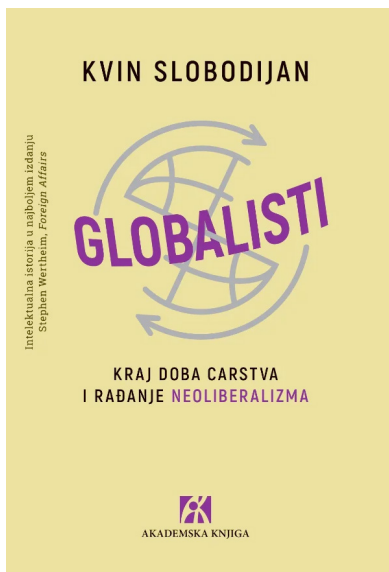
VESNA M. MILENKOVIĆ
 “UNION – Nikola Tesla” University
 Faculty of Sport
 Narodnih heroja 30/I, New Belgrade, Serbia
 vmilenkovic58@gmail.com

SUMMARY: Violence in the media mostly refers to the use of explicit scenes of violence seen on film and television screens as well as in the cyberspace of interactive digital games. Everlasting questioning about the negative effects of the media of mass communication was especially evident in the time of expansion of television and the “narcotic role” of the television image, when violence became one of the most commercial areas from which the media got the topics of their cultural content. The arrival of the new ways of communication by means of digital media has opened another page in the consideration of the notion of violence in the media – *cyberbullying*. Therefore, the subject of the paper is violence in the media and the possible effects of traditional and social media on the global audience. By presenting some of the theoretical considerations and empirical research on the effects of the media, the aim of this paper is to answer the question of how much the connection there is between the media and violence with special reference to digital abuse as a long-term exposure to violence on social networks. By using the descriptive-explanatory method and the method of theoretical analysis, by connecting theoretical knowledge and empirical data, the paper, within the scope of the research, presents the overview of theoretical premises related to the action of violence in the media. Likewise, the examples from the field of the effects of violence in traditional and digital media were reviewed in order to realize the phenomenon of violence and its connection with the media. The research results indicated the connection between the effects of traditional and digital violence and the particular danger of different methods of cyberbullying considering the characteristics of this phenomenon. Beginning with the assertion that the media greatly influences the recipients with their aggressive content, by applying a literature review, the models of aggression in the traditional media were pointed out, as well as the methods by which cyberbullying is done by means of text or video messages that insult, harass, threaten. The answer to the question of the connection between the media and violence required theoretical reflections and the presentation of empirical research in order to realize the effects of violent communication, and especially to shed light on digital abuse on social networks. Recent analyses of cyberbullying rarely rely on the previous research and do not tend to connect mutually in order to provide a general picture, so it is difficult to get a whole picture of the state of violent content in digital media. Nevertheless, even though there are opinions about the media as being the sole culprits of violence in society, even though completely opposite opinions are pointed out, the latest researches unequivocally prove that the theory about the ineffectiveness of media violence is not sustainable.

KEYWORDS: media, violence, media effects, communication, cyberbullying

СВЕТСКА ЕКОНОМИЈА ПРОТИВ ДЕМОКРАТИЈЕ И СУВЕРЕНИТЕТА

(Kvin Slobodijan, *Globalisti: Kraj doba carstva i rađanje neoliberalizma*,
Akademska knjiga, Novi Sad 2022, 413 str.)

Деценије након Првог светског рата сведочиле су афирмисању једног од водећих америчких интелектуалаца двадесетог века. Волтер Липман, не само новинар и публициста како је често описиван, већ и истински јавни делатник, био је човек који је, како је приметио један од његових биографа, имао ум учењака и перо репортера. Формиран у праскосорје нове ере, Липман је био дубоко заинтригиран питањем демократије, те је већ 1922. у својој најпознатијој књизи *Јавно мњење* (*Public Opinion*) сагледао дилему која га је морила. Сматрајући да су индивидуе биле

ограничене псеудоокружењима и стереотипима који су им онемогућавали да схвате комплексности савременог света, он је поставио питање на који начин оне колективно, као јавност, могу представљати основу демократског друштва. Директно повезана са проблемом демократије била је и друга тема на коју се Липман често освртао, положај америчке државе у свету. У чланку „Америка као империја” (*“America as an Empire”*) из 1927. он се, помало подсмешљиво, осврнуо на чињеницу да готово сви људи на земаљској кугли посматрају Сједињене Државе као империју, осим самих Американца. По њему ће Американци тек када буду сазрели и прихватили реалност да је њихова држава светска сила каква се ретко појављивала у историји човечанства бити спремни да прихвате улогу примерену моћи и положају Сједињених Држава. За Липмана, као и за бројне његове савременике, крај доба царства захтевао је поновно промишљање глобалног поретка.

Проблеми демократије и царства су, у исто време кад и Липмана, дубоко узнемиравали једну другу групу учењака, стационирану у дубинама европског континента. Стога не чуди да је књига америчког новинара *Истраживање принципа доброг друштва* (*An Inquiry into the Principles of the Good Society*), објављена 1937, изазвала огромно интересовање код људи који су били сведоци трвења која су у међуратном раздобљу разарала Стари свет. Тако је августа 1938. у Паризу одржан скуп под именом Колоквијум „Волтер Липман”, организован од стране француског филозофа Луја Ружијеа (Louis Rougier). Учесници коло-

квијума, њих двадесет шест, представљали су скуп важних пословних људи, високих државних званичника, економиста и других интелектуалаца. Међу њима је био и сâм Липман, прихватајући позив за учешће на конференцији чији је циљ, по признању Ружијеа, био да поведе међународни крсташки рат у корист конструктивног либерализма. У том контексту, скуп у Паризу представљао је само једно у низу бројних окупљања личности који су оспоравање либералних светоназора економије у међуратној ери видели као проблем који је захтевао хитно решење. Њихова разматрања и пројекти издашно су финансијски подржавани од стране Лиге народа, Међународне трговинске коморе, али и одређених америчких фондација, попут Рокфелерове. Ипак, Колоквијум „Волтер Липман” заузима незаобилазно место у овој историји. Наиме, током четвородневног програма учесници скупа сковали су реч *неолиберализам* у покушају да именују модерну економску политику која је за циљ имала да обнови посустали капитализам. Нова кованица представљала је резултат дводеценијских напора проматрања света, али и основу размишљања о изградњи будућег светског поретка.

Скуп у Паризу је, дакле, далеко од непознате епизоде у приповеци о настанку и развоју неолибералног покрета. Још га је Мишел Фуко у склопу предавања на Колеж де Франсу, током 1979, назвао прилично важним догађајем у историји савременог неолиберализма. Упркос томе, он се и даље налази у сенци једног знаменитијег окупљања. Састанак на швајцарској планини Монт Пелеран, током којег је 1947. основано истоимено друштво, неретко се узима као конститутивни моменат неолибералног покрета. Поглед на историју неолиберализма са овог планинског врха пружа добро познату причу. То је казивање о групи мислилаца који су из наводне интелектуалне повучености пружили решења за проблеме светске економије током седамдесетих година двадесетог века. Истовремено, они су својим идејама проширили, па чак и достигли, границе спектра људске слободе. Њихови принципи заснивали су се на вери у саморегулишућа тржишта, смањење улоге државе у економским процесима и рационалност *homo oeconomicus*-а. Догађајна страна ове историје најчешће укључује Милтона Фридмана и Чикашку школу економије, пуч у Чилеу и потоњу владавину Аугуста Пиночеа,

нафтни шок из 1973/74, понекад Њујоршку фискалну кризу, а готово без изузетака тржишну револуцију Роналда Регана и Маргарет Тачер, те убрзану глобализацију света која је ускоро следила. У овом победоносном наративу идеје неолиберала шириле су се земаљском куглом, добијајући потврду својих теоријских претпоставки на терену и притом успешно спајајући капитализам слободног тржишта и демократију у нераскидиву комбинацију. Ипак, ова прича није тако једноставна као што би се испрва могло наслутити. Мада планина Монт Пелеран наткриљује повест неолиберализма, поглед са супротне стране Женевског језера осветљава знатно другачију слику. Истоимени град, који је данас седиште Светске трговинске организације (СТО), у себи скрива далеко мрачнију прошлост развоја неолибералног покрета. Он је био центар Женевске школе неолиберализма, чија је интелектуална историја фокус књиге *Глобалисти* канадског историчара и професора на Велсли колеџу у Масачусетсу Квина Слободијана.

Женева је спајала четири учесника Колоквијума „Волтер Липман”. Економисти Лудвиг фон Мизес (Ludwig von Mises), Фридрих Хајек (Friedrich Hayek), Вилхелм Репке (Wilhelm Röpke) и Михаел Халперин (Michael Heilperin) су у њој имали академске позиције или су тамо спроводили своја истраживања. Заједно са Лајонелом Робинсом (Lionel Robbins) и Готфридом Хаберлером (Gottfried Haberler), те нешто млађим Јаном Тумлиром (Jan Tumlir), Фридером Реслером (Frieder Roessler) и Ернстом Улрихом Петерсманом (Ernst-Ulrich Petersmann), ови мислиоци су од Женеве створили духовни центар централноевропских визија неолибералног глобализма. Ове визије своје порекло имале су у епохи између два светска рата, времену које је формирало и Волтера Липмана. Стога је логично да су, као и америчког новинара, две централне теме усмеравале размишљање припадника Женевске школе: крај доба царства и напредовање демократије на глобалном нивоу. У том контексту, кључни аспект неолибералног теоретисања био је сукоб са масовном демократијом, који се за неолиберале налазио у срцу двадесетог века. Насупрот тврдњама потоњих интерпретатора и пропагатора најважнији неолиберални теоретичари су демократију видели као проблем за капитализам. Ова стварност најјасније се кристалисала у тренуцима

три велике напрслине прошлог stoleћа, током Првог светског рата, Велике депресије и побуне глобалног Југа током 1970-их. Опасност демократије, било у облику социјалних захтева беле радничке класе, било у борби народа Трећег света за деколонизацију, натерала је неолиберале да промишљају о начинама одбране светске економије. У својим напорима чланови Женевске школе скицирали су подвостручени свет модерног капитализма. Он се састојао од *imperium*-а и *dominium*-а. Док је први био свет територијалне државе, други је био свет новца, капитала и приватног власништва. Другим речима, била је то подела између политичког света *imperium*-а и економског света *dominium*-а. Између та два света било је неопходно одржати равнотежу, што је за неолиберале значило имунизовати *dominium* и његов непрекидни проток рада, капитала, услуга и добара од реметилачких упада *imperium*-а. Како је домен модерне капиталистичке економије обухватао привреду читавог света, перспектива женевских мислилаца била је нужно глобална. Потрага за решењем двоструког модела управљања светом била је најважнији задатак глобалиста. Умешно осликавајући њихове покушаје да то учине, кроз биографије неолиберала Женевске школе од времена *fin-de-siècle* у Бечу до акција СТО током *fin-de-millennium*, Слободијанова књига представља незаобилазан допринос разумевању и анализирању неолибералног пројекта.

Не треба превише да чуди чињеница да порекло неолиберализма лежи у годинама распада царства, као ни да је његово место постанка Беч. Прво, током Великог рата одзвонила су посмртна звона Аустроугарском царству које су будући неолиберали видели као модел функционисања подвострученог света. Друго, за њих је рат донео могућност краја светске економије, те ојачавања поља политике науштрб поља економије. Колапс Хабзбуршке монархије на тај начин истовремено је довео до победе принципа самоопредељења, успостављања националне контроле над економијом (притом контроле која је била подложна прохтевима демократије маса) и краха наднационалног економског простора. Одговарајући на оно што су видели као ужасе постимперијалног поретка, потоњи неолиберали су размишљали о начинима на које би исправили уздрману равнотежу између *imperium*-а и *dominium*-а. Окупљени у Доње-

аустријској привредној комори, где су се Мизесу у поратним годинама придружили Хајек и Хаберлер, они су истовремено радили локално и мислили глобално. Суочен са стварношћу црвеног Беча, Мизес је подржао крваво гушење радничког устанка током лета 1927. показујући да је демократија за њега само релативна вредност. Истовремено, глобалисти су, понајвише кроз сарадњу са Међународном трговинском комором и Лигом нација, покушавали да обнове разрушену светску економију борбом за укидање тарифних зидова. Ова становишта била су комплементарна, штрајкови радника једнако као националне тарифе представљали су уплив *imperium*-а у *dominium*. Међутим, њихов сан о обнови разрушене светске економије убрзо се претворио у кошмар. Слом на Вол стриту, Велика депресија и ликвидирање златног стандарда појачали су економску поделу света у империјалне блокове, мада су ипак потврдили идеју неолиберала о међузависности светске економије. Пресељавајући се у Женеву током тридесетих година, језгро неолибералног пројекта започело је нову деценију посматрањем економије на светском нивоу, кроз глобалне статистике и међународна истраживања пословног циклуса, у нади да ће стећи сазнања која ће им помоћи да укроте привредне турбуленције. Њихово истраживање, пак, одвело их је на супротну страну, до закључка до којег је дошао и Липман са друге стране Атлантског океана. Задатак није био спознати светску економију – тако нешто било је немогуће, пука илузија њудиловских планера и социјалистичке левице. Уместо тога било је потребно размотрити услове који омогућавају опстанак и напредак светског капитализма и штите *dominium* од *imperium*-а обликовањем глобалних институција. Решење за овај проблем лежало је у простору између економије и права. Како Слободијан наглашава, био је ово одлучујући увид за настанак Женевске школе. Неолиберали су почели да размишљају у порецима.

Мислити у категоријама светских поредака омогућило је женевским неолибералима да се суоче са непријатељским светом након 1945. Био је потребан темељан обрачун са економским планирањем и деколонизацијом, који су за њих представљали две стране истог новчића. Насупрот савременој представи неолиберала као противника наднационалне власти, Женевци су били међу њеним најже-

шћим браниоцима. Одговор на проблем односа *imperium*-а и *dominium*-а била је неолиберална федерација, која би се по Хајеку бавила заштитом светских тржишта. Проблем неолиберала са Уједињеним нацијама (УН), које за разлику од Лиге нација нису биле по њиховом сензибилитету, није био у томе што су УН биле светска влада, већ погрешна врста светске владе. Наклоности припадника Женевске школе исказаће се у њиховој улози у писању послератног инвестиционог законодавства. Предвођени критиком Халперина, уз помоћ пословних кругова формираних око Међународне трговинске коморе (МТК), неолиберали су успешно оркестрирали пропаст Међународне трговинске организације која је требало да представља тело које би било одговорно за надгледање светске трговине. Уместо подршке организације која би функционисала на принципу „једна земља – један глас”, те начелу демократије на нивоу глобалног управљања економије, неолиберали су стали иза Међународног кодекса МТК за заштиту страних инвестиција који је заговарао повлашћену позицију страних улагача. Ограничавање суверенитета није била случајна нуспојава њихових визија, оно је било централно за конструисање глобалног поретка који би анулирао опасност од економске демократије. Људска права капитала, право на слободан ток новца и робе, морали су бити осигурани на штету земље домаћина. Међутим, то је требало учинити у свету деколонизације, где су, како Слободијан истиче, самоопредељење и суверенитет пропагирани као темељна обележја државности. Раса је стога морала постати важна аналитичка категорија у теоретисању неолиберала. На примеру Јужне Африке и Родезије, две државе организоване белачке премоћи, искристалисала су се схватања неких од водећих неолиберала по овом питању. Само Друштво „Монт Пелеран” нашло се подељено када је један од оснивача неолибералног покрета Вилхелм Репке здушно подржао режим јужноафричког апартејда. Он је црначку популацију видео као неспособну за разумно мишљење, а њено управљање националном државом као погубно за функционисање предвиђеног политичког, културног и економског поретка. Мада је Репке представљао драстичан пример, расна једнакост ни за друге неолиберале није била категорија од апсолутног значаја. Пример Хајека осликава овај тип размишља-

ња. Упркос томе што је осуђивао апартејд, аустријски економиста противио се економским мерама УН које би кажњавале Јужну Африку. За Хајека морални захтеви нису имали право да угрожавају економско устројство света, подвлачи Слободијан. *Dominium* је морао имати примат над *imperium*-ом. Штавише, према Хајеку, изборна демократија требала се ограничити услед могуће претње гласа црначког становништва у будућности. Представничка власт је требало да изгуби на значају, а њена функција да буде сведена на пуку репродукцију поретка тржишта.

Упркос значају деколонизованих држава за глобалну визију женевских неолиберала, њихове најважније иновације заживеле су у Европи. Кључна алатка у успостављању функционалног модела вишестепеног управљања постала је право. Оснивање Европске економске заједнице (ЕЕЗ) натерало је старију и млађу генерацију да укрсте копља. Док су старији, предвођени Репкеом, Хаберлером и Халперином, у ЕЕЗ видели дезинтеграцију светске економије зарад интеграције европске, млађи теоретичари увидели су значај нове организације. Предвођена правником Ернстом Јаохимом Местмекаром (Ernst Joachim Mestmäcker), друга генерација женевских неолиберала усмерила се на сагледавање последица Римског уговора у хајековским категоријама. По Местмекару, губитак суверенитета држава потписница била је највећа вредност ЕЕЗ. То је спроведено захваљујући постављању права заједнице и њених појединачних чланова изнад националних права, чиме је суверенитет са националне државе истовремено пренет нагоре и надоле. Гарант поштовања извршеног процеса деполитизације економије постао је Европски суд правде. У конституционалистичкој визији Европе, са Римским уговором као економским уставом и Европски судом правде као његовим чуваром, устројен је модел који је *dominium* ставио ван претензија *imperium*-а. Успостављени модел је током наредних деценија постао глобалан. У одговору на захтеве глобалног Југа за Новим међународним економским поретком, неолиберали попут Тумлира, Реслера и Петерсмана ушли су у процес реформисања Општег споразума о тарифама и трговини. Оснивањем СТО идеја неолибералног конституционализма пренета је на ниво светске економије, са Телом за решавањем спорова и Апелационим судом као арбитражним органима. Глобална права

капитала тако су постала заштићена од националних легислатура и демократских импулса њихових народа.

Не би било претерано рећи да без разумевања неолибералног пројекта тешко можемо схватити нашу савременост. Прошлост нам у том задатку пружа незамењиве путоказе. Посматрана кроз призму Женевске школе историја неолиберализма, па и историја двадесетог века, поприма неочекиване нијансе. То је прича о борби за ограничавање демократије и суверенитета, утканој у питања царства, деколонизације и светске економије. Слободијан у свом наративу углавном не укључује расправе о неким од најважнијих промена двадесетовековног капитализма, од успона и пада система из Бретон Вудса, преко политичких сукоба око спровођења неолибералних реформи, до финансијализације глобалне економије. Међутим, то није ни био његов циљ. Уместо тога, он читаоцима нуди реконструкцију интелектуалног света специфичног соја неолибералне мисли који је из Женеве покушавао да уобличи свет по својим провиђењима. То не значи да су његови јунаци живели и радили у социјалном вакууму. Управо супротно од тога, они су били дубоко укорењени у политичку, економску и друштвену стварност своје епохе. Из ње, женевски неолиберали су заговарали глобалну визију у којој свет приватног власништва није ограничен светом националних држава. Сањали су о поретку у којем правила функционисања

и репродукције система одређује група наднационалних институција ван домаћаја маса и где је светска економија била заштићена од захтева за друштвеном једнакошћу. Тај сан Слободијанових глобалиста данас делује као јава. Упркос томе, општа сагласност са овом визијом и даље не постоји и само порекло књиге канадског историчара потврђује то. Идеја о њој настала је у време историјских протеста у Сијетлу, против СТО, када је последње у низу институционалних решења неолиберала за проблем односа *dominium*-а и *imperium*-а постало мета незадовољства дела јавности. Урбана географија Женеве још један је сведок могућности другачијих концепција друштвеног поретка. СТО је данас смештена у Центру „Вилијам Рапард”, некадашњем седишту Међународне организације рада (МОР). Недалеко од ове зграде и даље стоји споменик оснивачу МОР-а, организације чији је задатак била промоција социјалне правде и радничких права. У каменом постољу споменика урезана је порука која данас одзвања гласније него икада: рад није роба. Стога приповест о рађању и успону глобалистичког неолиберализма није прича о победи, већ о непрестаној борби за принципе управљања светске економије. Трагови прошлости у нашем окружењу непрестано нас подсећају на то. Интелектуална историја, чији су *Глобалисти* несумњиво блистав представник, помаже нам да их боље разумемо.

Вукашин Марић
Нови Сад, Србија
vmatic98@hotmail.com

ОДНОС НАЦИЈЕ И ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА

(Група аутора, *Нација и образовање: Тематски зборник*;
уредили Срђан Шљукић и Слободан Владушић, Матица српска,
Нови Сад 2021; 377 стр.)

Тематски зборник *Нација и образовање* покушава да обради елементе везане за појам нације у данашњем времену, у којем су речи нација и национализам повезани са превазиђеним идејама и ретроградним начином размишљања. Аутори се питају зашто нација опстаје упркос спољашњим притисцима и јачањем глобализације. Глобализација за циљ има свеукупно повезивање и интегрисање свега националног у један глобални систем. Аутори зборника истичу образовање као кључни елемент у формирању и развијању националне мисли, сматрајући да образовни систем мора посветити пажњу учењу о нацији како би нове генерације изградиле јак

независан национални идентитет. Радови у тематском зборнику нам говоре да је неопходно изучавати компоненте нације и образовања као и њихову међусобну повезаност. Ови појмови садрже кључне елементе друштвене моћи који садрже и преносе одређене друштвене вредности неопходне за подизање нових генерација. Тематски зборник покушава да обради ове елементе из угла друштвених дисциплина као што су филозофија, књижевност, историја и социологија.

Зборник садржи радове петнаест аутора различитих дисциплина: Зоран Аврамовић, Слободан Антонић, Даниела Арсеновић, Славко Гордић, Љубиша Деспотовић, Миша Ђурковић, Слађана Зуковић, Часлав Копривица, Саша Марковић, Милован Митровић, Иван Негришорац, Немања Рајак, Миломир Степић, Срђан Шљукић и Владимир Димитријевић. З. Аврамовић указује на проблем имплементације новог образовног система у школе, обликованог по моделу западних земаља. Он показује како се систем образовања мењао од времена социјализма до садашњег, којем прете утицаји који покушавају да створе систем подређености западној цивилизацији. Конкретни примери односе се на избацивање домаћих аутора из листе домаћих лектира и комплетно мењање уџбеника у основним школама. Сличну критику према радикалним променама у образовном систему показао је С. Антонић. Он критикује најновију реформу високог школства према Болоњском систему, у којој се докторске дисертације сматрају „завршним делом програма докторских студија” уместо резултатом оригиналног научног рада или доприносом развоју научне мисли (стр. 39). Уз значајну промену

на државним образовним установама, Анто-
нић види проблем у стању образовног система
који младе „тера” на дуално образовање, као
и у порасту популарности приватних факул-
тета. Проблеми на факултетским катедрама
вуку корене из већих промена на макронивоу,
којим се бави демографија. Д. Арсеновић скре-
ће пажњу на структуру становништва, и начин
на који демографски фактори утичу на еко-
номско и образовно стање у држави. Школска
спрема и писменост се истичу као највећи ин-
дикатори образовне структуре становништва.
Статистика из 2011. године показује да стопа
писмености износи 98%. Половина становни-
штва је завршила средњу школу док је само
10% стекло високо образовање.

Аутор сегмента тематског зборника који се
тиче идентитетских основа С. Гордић, осврће
се на значај спреге православља и косовског
завета као два кључна нормативна аспекта за
српско друштво. Он примећује како се поглед
на ове идентитетске смернице мењао кроз
историју и указује на значај буђења свести
о славној историји српског народа која и те
као утиче на поглед који Срби данас имају
о себи. Аутор сматра да је могућ отпор вестер-
низацији ако се колективно наслањамо на
хришћанске и слободарске аспекте које нуди
култура памћења. Идентитетски проблеми у
народу могу бити узрок или последица дело-
вања већег „мрежног друштва”, на шта нас
подсећа Љ. Деспотовић. Он сматра да су мре-
жна друштва базични контекст наше егзи-
стенције која је неминовно генерисана гло-
бализацијом. Компоненте мрежног друштва
успешно разарају национални идентитет и
индоктринишу индивидуе и мењају им слику
света и систем вредности. Деспотовић исти-
че и описује да се ови процеси врше преко свих
врхова државних медијских и образовних
система. Преко појмовника политике Европ-
ске уније, у српски образовни систем увози се
појам цендеризације који посматра мушка-
ра и жену као друштвене конструкте а не као
природне одлике индивидуе. М. Ђурковић го-
вори о различитим генерацијама утицаја цен-
деризације и претходницима тог идеолошког
покрета у Србији, конкретно мислећи на ро-
кенрол културу и феминистичке покрете.
Примећује како се феминизам кроз масовну
културу пробио до центара друштвене моћи
одакле даље шири свој утицај. Либералне тен-
денције које јачају потребу за индивидуалном
афирмацијом појединца мењају породицу и

њену друштвену улогу, слабећи ауторитет
„патер фамилиаса”. Појмови родне политике
су уско повезани са појмовима породице и
васпитања. С. Зуковић примећује да се начин
на који родитељи васпитавају децу помера са
функције друштвеног система вредности ка
функцији развоја индивидуе (стр. 132) што
доводи до занемаривања вишегенерацијског
односа и културног преноса вредности (стр.
133). Ауторка сматра да ће стабилност поро-
дице и њен утицај остати снажан упркос спо-
љашњим притисцима. Међутим, неки аутори
скрећу пажњу на другачији приступ васпит-
ним процесима. Ч. Копривица обрађује тему
образовања народа као духовног феномена.
Приписујући појму народа овакву важност,
аутор види процес образовања као стални
процес који има већу телеолошку димензију.
Образовање народа упоређује са образовањем
појединца који тежи ка стању самоесенци-
јализације и самим тим оно није само брига о
подмладку неке државе већ и старање о лич-
ном духовном идентитету.

Настанак и развој националне идеје у срп-
ском народу није једноставан и константан
процес већ појава обликована многобројним
кључним формативним тренуцима у исто-
рији. С. Марковић прави паралелу између па-
триотизма који има романтизовану слику о
прошлости и потенцијалног образовног на-
чина гледања на прошлост, којој фали амбици-
ја и „самоувереност”. Аутор објашњава како
народ и народне институције морају пазити
да не превагну на страну самоуверености и
самопоуздања које могу да скрену с пута ја-
сног националног развоја. Како препознати
здрави национални идентитет? Овим пита-
њем М. Митровић започиње свој осврт на ста-
ње у српском друштву. Долазећи до закључ-
ка да су кључне компоненте за настајање и
одрживост здравог националног идентитета:
богата историјска традиција и дубоко уређе-
не друштвене групе, установе и организације.
Митровић наводи српску епску традицију и
ћирилично писмо као основице српског на-
рода и подсетнике на историјске околности
које су претходиле садашњем стању у срп-
ском друштву (стр. 200). Аутор упозорава да,
упркос јасним показатељима за одржавање
националне свести, Србија лако може дове-
сти себе у ситуацију да изгуби националну
енергију и државне територије. Тражећи од-
говор на питања о националном идентитету,
И. Негришорац се враћа на проблеме у обра-

зовању. Он описује лично искуство у проласку кроз две значајне реформе у образовном систему Србије: Шуварову и Болоњску. Шуварова реформа односи се на промену у средњошколском образовању која је покренута комунистичком идеологијом. После ње следи Болоњска реформа која се тиче европских установа високог образовања. Зборник се до тиче и претњама кроз такозване персоналне носиоце реформе и захтевима који немају очигледне позитивне последице по систем. Поред образовних институција, велику улогу играју и системи комуникација. Н. Рајак испитује последице утицаја интернет културе, комуницирања и успостављања социјалне динамике у друштвеним мрежама у Србији. Упркос маркетингу и обећањима да дигитални свет са собом доноси прогрес, аутор упозорава на негативне последице као што су опадање интелигенције, погоршања способности ученика и дигитална деменција.

Предмет сегмента у зборнику који доноси М. Степић је позиција националног простора у домаћем образовном систему. Степић сматра да су реформе у школском предмету географије неопходне како би се ученици приближили теми националног простора на

објективан а не редукционистички начин. Аутор се осврће и на покушаје искључивања из српског територијалног састава оних области из којих су Срби насилно и систематски елиминисани, сматрајући да је у образовном систему неопходно фокусирати се на појам „српске земље“. Појам нације предмет је дискусије између страна које сматрају да је нација изазивач разарајућих сукоба и оних који пак тврде да се нација увек изнова јавља и бива релевантна што сведочи о њеној друштвеној функционалности. С. Шљукић упозорава на појаву „некохерентног мноштва“ које може бити продукт неадекватног деловања друштва на процес васпитања појединца. Аутор сматра да је патриотско образовање, које је у неким формама присутно у многим земљама света, кључ за одрживости националне свести у модерном српском друштву.

Тематски зборник у себи саржи осврте на кључне проблеме који се тичу српског националног идентитета што га чини незаобилазним штивом за све оне које занима ова тематика. Ова антологија представља полазиште за будућа истраживања на тему нације и образовног система на локалном и глобалном нивоу.

*Мајица Перовић
Филозофски факултет у Новом Саду
perovicmatija44@gmail.com*

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ДАМЈАН БАКИЋ (Београд 1993). Асистент на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао 2016. (*Дисјојорције у образовној сјрукјури сјановнишјива Републике Србије – Истјорјско-демојрафска јерсјекјива*), мастерирао 2017. (*Образовни циклус јури јенерације*) на Географском факултету где је уписао и докторске студије 2017. године (тема: *Реконсјрукција демојрафских јрендова јоком 15. и 16. века у нахијама Рудник и Ужице*). Ужа научна поља интересовања: историјска демографија, образовање становништва, као и рецентни укупни демографски развој становништва Србије. Члан је Друштва демографа Србије и Association for Young Historical Demographers (AYHD).

ВЕРА ГЛИГОРИЈЕВИЋ (Ужице, 1970). Ванредни професор на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала 1993, магистрирала 2004, и докторирала 2012. (*Економско-геојрафске и демојрафске јромене ајрарној јросјора Србије*) на Географском факултету Универзитета у Београду. Од 1994. бирана је у звање асистента приправника и асистента, да би 2013. године стекла звање доцента, а затим и ванредног професора на Географском факултету Универзитета у Београду. Истраживачки интерес усмерен је ка популационим истраживањима у области економске демографије и демографије породице, посебно за питања радне снаге, мејугенерацијске економије и људског капитала, демографске перспективе промена у породицама, везе образовања и партнерстава и примену савремених метода и техника демографске анализе. Члан је председништва Друштва демографа Србије, Српског географског друштва, Европског друштва за економску демографију (ESPE) и у два мандата шеф Катедре за демографију.

ДЕЈАН КАНТАР (Сисак, 1983). Асистент на Катедри за психологију Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци.

Студијски програм психологије завршио на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци (2010) где је и мастерирао 2014. (*Рајини сјресори и димензије афекјивне везаности као јредикјори резилијентјности у раној одраслој доби*). На Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци 2014/15. године ангажован као асистент на предметима из области развојне психологије. Докторанд је на Одсеку за психологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

АЛЕКСАНДАР КНЕЖЕВИЋ (Краљево, 1973). Ванредни професор на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао 2001, магистрирао 2006. (*Роми [Цијани] у Беојраду: ејнодемојрафска јроучавања*) и докторирао 2013. (*Истјорјскодемојрафске и ејнодемојрафске основе развијка сјановнишјива Истјочне Србије*) на Географском факултету Универзитета у Београду. Предаје на основним, мастер и докторским

студијама на Географском факултету. Области интересовања су му етнодемографија, статистика становништва и политичка демографија. Члан је Друштва демографа Србије и Српског географског друштва.

Важније књиге: *Роми (Цигани) у Београду: етнодемографска истраживања*, Београд 2010; *Роми у Србији*, Београд 2014.

МИЛИЦА МАРИНКОВИЋ (Чачак, 1993). Асистент на Правном факултету (Катедра за еволуцију права) Универзитета у Крагујевцу.

Дипломирала 2016. и мастерирала 2017. (*Насићанак и развићак условне осуге*) на Правном факултету у Крагујевцу. Ужа научна област: Еволуција права и Развитак права.

ЈОВО МЕДОЈЕВИЋ (Бијело Поље, 1966). Ванредни професор на Одсеку за географију Природно-математичког факултета Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици.

Културолошки факултет Универзитета „Вељко Влаховић” завршио на Цетињу 1990. На Географском факултету Универзитета у Београду завршио мастер студије 1997. и докторске студије 2001. (*Антропогеографски процеси и њихови трендови у Бјелойољском крају*). Од 2001. године је професор на Природно-математичком факултету (Одсек за географију) Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Област научних истраживања: друштвена географија, демографија, методика наставе географије и културна географије.

Важније књиге: *Бијело Поље: трага за библиографијом*, 1, Бијело Поље 1995; *Значајни дајуми и догађаји из прошлости Бијело Поља*, Бијело Поље 1996; *Црква светог Николе у Подврху код Бијело Поља*, Бијело Поље 1997; *Књига о Медојевићима 1398–2000: антропогеографска ситуација*, Бијело Поље 2000; *Цркве у бјелойољском крају*, Пријепоље 2001; *Muslimani u bjelopoljskom kraju: 1477–2002*, Подгорица 2003.

ВЕСНА М. МИЛЕНКОВИЋ (Бор, 1958). Ванредни професор на Факултету за спорт Универзитета „Унион – Никола Тесла” у Београду.

Дипломирала и мастерирала на Факултету политичких наука Универзитета у Београду (област комуникологија). Докторирала је на Факултету драмских уметности Универзитета уметности у Београду (студије Теорије драмских уметности, медија и културе). Године 2020. на Факултету за спорт бирана је у звање ванредног професора на смеру Спортско новинарство у оквиру Комуниколошко-културолошких студија. Прошла је све нивое новинарског рада, од дописника, репортера, презентера, водитеља ауторских емисија, уредника у штампаним и електронским медијама.

Важније књиге: *У друштву најбољих*, Ниш 2018; *Медији, култури, политици: у епохи глобализације*, Београд 2019; *Увод у новинарство*, Београд 2022; *Фудбал и друштво*, Београд 2022. (коаутор); *Етика и кодекс новинарства*, Београд 2023.

САША МИЛОСАВЉЕВИЋ (1981). Ванредни професор на Одсеку за географију на Природно-математичком факултету Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици.

Дипломирао 2003. и докторирао 2013. на Природно-математичком факултету у Косовској Митровици. Магистрирао на Географском факултету Универзитета у Београду. Професионалну каријеру започео 2005. године као асистент приправник на Одсеку за географију ПМФ-а у Косовској Митровици. За аси-

стента је изабран 2006, доцента 2014. и ванредног професора 2019. године. Тренутно обавља дужност шефа Одсека за географију.

Важније књиге: *Врњачка Бања: друштвено-географска проучавања*, Трстеник 2008; *Ситановић и његово општинско Трстеник: демографска проучавања*, Косовска Митровица 2016.

МАРКО ПАИЋ (1980). Професор на Високој школи академских студија „Доситеј”.

Дипломирао на Економском факултету Универзитета у Београду. Мастерирао из области економије на Алфа универзитету. Докторирао из области економских наука. Професор је на Високој школи академских студија „Доситеј” у Београду. Члан је Института Преон (Словенија). Бави се и судским вештачењем у привреди, те брокерским и заступничким пословима у осигурању.

НАТАША СТАНОЈЕВИЋ (1971). Научни сарадник на Институту за међународну политику и привреду.

Дипломирала 1995. и магистрала 2003. године на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Докторирала је на Факултету за међународну економију у Београду 2007. (*Утицај географских услова и ресурса на развој Блиског истока и Северне Африке*). Претходна каријера јој је углавном везана за рад у високом образовању: Факултет међународне економије, Филолошки факултет Универзитета у Београду и Британска пословна академија у Београду. Најважнија област њеног истраживања је међународна економија, са посебним интересовањем за балканске економије, Русију, Кину и Блиски исток.

Важније књиге: *Русија у светској привреди*, Београд 2014; *Карактеристике привреда Блиског истока и Северне Африке и њихови економски сарадње са Србијом*, Београд 2021.

Биобиблиографске белешке сачинио:
Владимир Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2022. ГОДИНИ
Зборник Матице српске за друштвене науке

REVIEWERS OF PAPERS IN 2022
Matica Srpska Social Sciences Quarterly

- Проф. др Даниела Арсеновић, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду;
Проф. др Милан Брдар, Београд;
Проф. др Маја С. Вукадиновић, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад;
Др Душан Достанић, научни сарадник, Институту за политичке студије, Београд;
Др Миша Ђурковић, научни саветник, Институт за европске студије, Београд;
Проф. др Милош Ковић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Проф. др Часлав Копривица, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
Проф. др Весела Миланков, Медицински факултет, Универзитет у Новом Саду;
Проф. др Смиљана Милинков, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
Проф. Др Јована Милутиновић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
Проф. др Ђорђе Митровић, економски факултет, Универзитет у Београду;
Проф. др Дејан Михаиловић, Мексико Сити, Мексико;
Др Драго Његован, музејски саветник, Нови Сад;
Др Александра Павићевић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд;
Проф. др Јасмина Пекић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
Проф. др Владан Петров, Правни факултет, Универзитет у Београду;
Проф. др Миломир Степић, научни саветник, Институту за политичке студије, Београд;
Др Милеса Стефановић Бановић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд;
Проф. др Срђан Шљукић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду.

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друшћивене науке објављује научне чланке и расправе из области друштвених и хуманистичких наука: филозофије, социологије, економије, демографије, етнологије, педагогије, психологије, права, политикологије, историографије и других области. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друшћивених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друшћивене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Милош Ковић, а одговорни уредник др Душан Достанић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис М51 категорије. *Зборник Матице српске за друшћивене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matrice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друшћивене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору ре-

цензената и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Майице српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на настану грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и

да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеди рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагиијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагиијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагиијат или аутоплагиијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагиијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* плагиијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагиијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагиијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајице српске за друштвене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Očić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Quarterly* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Quarterly*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајице српске за друшћивене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **ljdradic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Љиљана Дразић, Зборник МС за друшћивене науке, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикана). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод**.

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напмени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Ђрборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према”:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском јишићану*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој природи и језичком развијању: лингвистичка истраживања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Статистички преглед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову.
Пример:

Српске народне зајонејке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикации с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикации с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у праву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Монографске публикации с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помаћача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Викијора Томића и њихови њеки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Летопис Мајице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији групе њоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њропис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивиране, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не \acute{A} . Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су \int , \sum , Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: ljdrzic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798 / (00381) 21 420–199

E-mail: ljdrazic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 185. (1/2023) свеску 5. маја 2023.

За издавача: академик Драган Станић, председник Матице српске

Сћручни сарадник Одељења: мсп Љиљана Дражић

Редакћура: Владимир М. Николић

Корекћура: мр Драган Тубић

Лекћура резимеа на енїлеском језику: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2023. године

Комћуїуїтерски слої: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћампања: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Милош Ковић ; одговорни уредник Душан До-
станић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 см

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије